

DONOSTIARRAK ETA EUSKARA

XVI-XVIII mendeak

Tomas Ugaldebere
eta Mikel Madina

AURKI BIDEA

- Sarrera

- Gaskoiak eta Donostia

- Donostiarrak, eliza eta euskara

- Hartzaileak

- Idazkiak

- XVIII mende amaiera

- 1. Eranskina

- 2. Eranskina

- Bibliografia

Sarrera

Eskuarteon duzun lan hau Donostiako Euskararen Udal Patronatuak 1999ko maiatzean deitu zuen "Donostiako euskararen historia ikertzeko beka"ra aurkeztu genuen "Donostiarrak eta euskara: XVI -XVIII mendeak" proiektuaren emaitza da. Deialdiak zioen moduan, "bekaren helburua Donostiako euskararen historia aztertzea da. Batez ere XVI, XVII eta XVIII mendeetako dagokiena".

Lan hau burutu ahal izateko hiru iturritik edan ditugu beharrezko datuak: agiritegi desberdinetan gordetzen diren dokumentuak lehenik, garaiko autoreek beren lanetan esandakoak bigarrenik, eta gaiaren inguruko bibliografia azkenik, izan dira iturri horiek. Hiru hauen emaria ez da, hala ere, maila berekoa gertatu, lana irakurtzen zoazen neurrian ikusiko duzunez.

Beharrezko datuak bildu ditugula esan dugu, baina ordea (eta zoritxarrez), hauek ez dira izan guk nahi izango genituzkeen adina. Lana egiterakoan, Donostiako historia aztertu duten hainbat ikertzailek topatu duten arazo berbera izan dugu guk ere, nola ez. Gauza jakina denez, Donostia ia erabat kiskali zen 1813ko sutean. Etxe batzuk zutik gelditu ziren, baina ez udal agiritegia. Bestela esan, herri jakin baten pasatako mendeetako historia aztertzeke oinarritzkoa izaten den udal agiririk ezin izan dugu arakatu, duela ia bi mende erre zirelako.

Gauzak honela, zeharkako dokumentuak aztertzerak beharturik ikusi genituen geure buruak. Hauetako

gehienak pleituak izan dira, elizakoak (Iruñeko Artxibo Diozesanokoak) nahiz zibilak (Tolosan dagoen Gipuzkoako Agiritegi Orokorrekoak), eta beste hainbat, gutxiengoa beti ere, paper ofizialak (testamentuak, botere-gutunak, ordain-agiriak...) eta bataio-liburuak izan dira. Honek, hemen aurkeztera gatozen lanaren izaera goitik behera baldintzatu du, espero zitekeen bezala.

Pleituak bitartez, garai bateko gizartearen antolamendua nolakoa zen jakitera iris gaitzke, baina ez da bide oztopo-gabea izaten. Azken finean, pleituak ez ziren egiten helburu horrekin, oso bestelako batekin baizik. Hori dela eta, hauetatik atera daitezkeen datuak, gehienetan, zeharkakoak dira, eta askotan hankamotz gelditzen da historialaria egoera baten berri eman nahi duenean. Hau da guri gertatu zaiguna.

Historia egiteak berezko duen arazo honi beste bat gehitu beharko genioke, gure aztergaiari zuzen-zuzenean dagokiona. Lanaren gaia euskararen historia genuen; baina kezka linguistikoak edo soziolinguistikoak historiaren joan-etorrian oso berandukoak dira eta, ondorioz, honen inguruko informazioa oso urria.

LANAREN EGITURA

Aurkitu ditugun oztopoak aipatuta, gatozen lanaren egituraz hitz bi esatera. Bildu ditugun datuak honela egituratu ditugu:

Lehen atalean, mugarri ditugun mendeetan atzera egingo dugu, Donostia sortu zen garairaino. Zein eragin izan zuten [gaskoiek](#) herriaren sorreran? Zein hizkuntza hitz egiten zen garai hartan? Frogatuko dugun moduan, herriaren historiaren lehen mendeen nondik norakoak ezagutzea oso garrantzitsu izango da aztertu dugun garaiko hainbat datu linguistiko modu egokian interpretatu ahal izateko.

Bigarren atalean, [pleituetatik](#) atera ditugun datuak azaldu eta aztertuko ditugu, hiru azpisail desberdinetan banaturik: donostiarrak mezak euskaraz izan zitezten egin zituzten eskaerak (berez ez ziren eskaera zuzenak izaten, elizarekin zituzten arazoaren artean aipatzen zutenetako bat baizik), pleituetako frogantzak jasotzera bidaltzen ziren hartzaileen inguruko kontuak, eta euskaraz idatzirik aurkitu ditugun pasarteak.

Hirugarren eta azkenean, datu horiek guztiak oinarritzat hartuta, [XVIII. mende amaierako gizarte donostiarraren euskarak bizi zuen egoeraren zertzelada batzuk](#) eskaintzen saiatuko gara, bere xumean aurrerantzean egingo diren lan sakonagoen oinarri izan daitekeena.

Lanari eskaini diogun sarrera hau ixteko, puntuok oinarritzat ikuspegi historikoa hartuz aztertu ditugula esan behar dugu. Irizpide filologikoa, zalantzaren bat sor zezaketen datuak argitzeko baliagarria izan denean soilik baliatu dugu. Interes filologiko hutsa duten datuak lan hauen helburuetatik kanpo zeudela iruditu zaigu, eta horrexegatik beste batean aztertzeko utzi ditugu.

Amaitzeko, gauza bat besterik esatea ez zaigu gelditzen: ez dakigu lanaren mugatuak atzetik duen saioaren neurria emango ote duen... baina tira, hori irakurleak iritzi beharko duen gauza da.

Gaskoiak eta Donostia

El asunto de los gascones en Guipúzcoa –la inmigración de aquellas gentes al costalde guipuzcoano que tanta transcendencia tuvo en la vida institucional del país: a su influencia debe atribuirse la fundación de la villa de San Sebastián, la primera en la provincia- es tema sobre el cual hay abundante bibliografía.

(BANÚS Y AGUIRRE, 1991:561)

Hitz hauekin ematen dio hasiera Banús y Aguirre jaunak “Gascones en el costalde de Guipúzcoa” izeneko bere artikuluari. Gure helburua ez da aipatu artikuluan proposatzen duen berreraikitze historikoa eztabaidatzea, Donostialdean gaskoiak izateak ekarri zituen ondorio linguistikoek hainbat datu eskaintzea baizik. “Zergatik etorri ziren [\[gaskoiak\]](#)” izendatzen duen atalean garatzen duen bere hipotesia ontzat emango dugu hemendik aurrerakoan. Dena dela, ondorio linguistikoak aztertzeke ez da hain garrantzitsua inmigrazioaren zergatiak ezagutzea, inmigrazioa izan zela jakitea baizik. Horrexegatik ez diogu azterbide honi jarraituko, guri dagokigunari baizik.

XI mendean hona etorritako gaskoiek zein hizkuntza erabiltzen zuten? Hau izango da gure abiapuntua. Erantzuna Banús y Aguirrek berak ematen digu (1991:562-563):

Que tuvo resultado positivo esta política de atracción de inmigrantes a la nueva villa de San Sebastián lo demuestra esta mancha gascona que hasta hace bien poco se ha mantenido viva – gascoparlante– y que ha dejado como testimonio fehaciente de su colonización un sin fin de topónimos de clara raíz gascona.

Toponimia ez ezik, bestelako aztarna pisuzkoagoak ere ekartzen ditu bere lanean: dokumentazioan gelditu diren (ziren) hainbat gaskoizko testu, Camino historialariak hiriko “Libro becerro”an aipatzen dituenak, edo, ahozkotasanaren bidetik, Juan Ignacio de

Gamónen Noticias históricas de Rentería-n kontatzen zaizkigunak esaterako. Eragina, dirudienez, oso berandu arte mantendu zen (1991:563)

Don Fermín Iturrioz, en su libro Pasajes, Resumen Histórico, recientemente editado transcribe frases de conversación y fragmentos de canciones recogidas de labios de personas que han vivido hasta fecha tan reciente como es el año 1918.

Iturriozek eskaintzen dituen datuak oso interesgarriak dira soziolinguistikaren ikuspegitik, hizkuntza desberdinen arteko nahasketa garbia azaltzen baitute. Adibideen artean bat nabarmentzekotan, Edivigis Trecet andereak hiru neskei irakatsi zien gabon-kanta aipatu nahi genuke. Argitaratua dagoen arren, eta aztergai dugun garaian ez dagokiola jakinda, bere lanean ematen duen bertsoa hau hona ekartzea oso interesgarria iruditzen zaigu, aurrerago landuko diren bi punturekin harremana duelako: gabon-kantekin batetik, eta bertso barneko hizkuntza nahastearekin bestetik (Iturrioz, 1952: 12):

Aitona Ixidro
Elusu belt tort,
Que contentico estagua,
Pixatasun lo.
Aita arotza arotza
Que le ville bortsou,
Para que se dorma le niñ con Vou.
Le niñ ploraue,
S. José le dit,
Aguinta chin et pisque
Que le ville granit.

Banús y Aguirrek ematen dituen datuei 1951an Cirauquik BAP aldizkarian argitaratu zuen oharra gehitu beharko genieke. Honetan 1627. urteko Donostia eta Errenteriako udalen arteko pleitu batean, errenteriar lekuko batzuen esanak jasotzen ditu Cirauquik, ikuspegi berria ekartzen ez duten arren, guk aztertu dugun garaian Donostiako egoera nolakoa zen

jakiten lagunduko digutenak (1951:100):

Es el primero Pedro de Lizarraga, marinero de 36 años, vecino del lugar del Pasaje de la jurisdicción de San Sebastián, y dice que los pobladores della fueron gascones de Francia y que la lengua gascona dura y se habla al presente vulgarmente en la dicha villa de San Sebastián y en el dicho lugar del Pasaje donde es el testigo de la dicha jurisdicción de la dicha villa, y que el no habla gascón en la dicha villa, ni la sabe, no es de los naturales de la dicha villa, porque su lengua vulgar y de nacimiento de los naturales es gascona, como en Rentería y demás lugares de la provincia es el Vascongado cantábrico.

Gavelek ere aztertu zuen gaskoien presentzia gure lurraldetan. Berea da hizkuntzen arteko harremana zuzenean eta, bere laburrean, sakontasun handienaz egindako aipamena (1918:76-77):

Nous ne sommes pas forcés, d'ailleurs, de supposer, pour interpréter ce texte -1611ko pleitua-, que tout Saint-Sébastien parlât alors gascon: il suffit de supposer qu'une partie de la population pratiquait encore cette langue. Il est certain en effet que dès la fin du XVIe siècle au plus tard, le basque était d'un usage courant dans la future capitale de Guipúzcoa...

En somme, Saint-Sébastien devait être alors une localité trilingue: le basque et le gascon y étaient employés comme langue vulgaire, sans doute par des parties différentes de la population, et le castillain y était employé comme langue officielle, et aussi sans doute comme seconde langue, par la partie la plus instruite de la population.

Egia bada Donostiako lehen biztanleak gaskoiak (eta gaskoiak bakarrik) izan zirela eta beren hizkuntza propioa ekarri zutela beraiekin, gure lanaren muina osatuko luketen bi galdera sortu zaizkigu:

- ✍ Noiz sartu zen euskara Donostian?
- ✍ Nola sartu zen euskara Donostian?

Bildu ditugun datuei gainbegiratu azkar bat emanez, emango dugun erantzuna garbia da... benetan, galdera hauen erantzuna ez delako. Ez dugu gaskoiaren aipamenik egiten duen dokumenturik aurkitu, beraz ezinezkoa zaigu bi galdera hauek azalerraten duten arazoari inondik heltzea.

Dokumentu bakar batean aurkitu dugu gaskoiekiko harremana izan dezakeen datua. 1782ko pleitu matrimonial batean, Chipre(s) deitura agertzen da, Errenteriako Manuela Antonia de Chipres hain zuzen ere (mutila pasaiatarra da). Banús y Aguirrek bere artikuluan toponimia eta antroponimia gaskoiaren berri ematen duenean, agertzen den deituretako bat hau da. Baina gure dokumentuan, mutilak neskari bidalitako gutunetan euskara eta gaztelera azaltzen dira, eta ez gaskoia. Era berean, Iruñetik hartzaile euskalduna bidaltzen dute pleitu honetako frogantzak jasotzera. Gaskoiaren zantzu bakarra antroponimikoa da, beraz.

Bestalde, hainbat dokumentutan lekuko frantsesak ageri dira. Hauek ordea, esku artean dugun arazoari irtenbidea emateko ez dira egokiak, berez Frantzian jaioak baitira. Guri interesatzen zaizkigunak behiala hona etorritakoen oinordekoak dira, hemen jaio eta arbasoen hizkuntza gorde bide zutenak.

Antzeko iritzi du Cirauquik ia mende eta erdi lehenago ospatu zen pleituaren inguruko egoeraz (1951: 100):

Me han llamado la atención las declaraciones de tres testigos renterianos acerca de la extensión que entonces tenía la lengua gascona en San Sebastián. No es que el hecho en sí venga a decirnos nada nuevo, ni que hayamos de conceder mucho crédito a estas posiciones testificales que, dirigidas por Rentería, tienden indudablemente a contrarrestar los méritos de carácter patriótico que para su mejor defensa alegaba San Sebastián [Pasaiaiko portuaren jurisdikzioa zegoen jokoan].

Era berean, (hurrengo atalean sakonki mintzatuko gara auzi honetaz), euskararen auzia agertzen duten lehen dokumentuetan (1560, 1602), euskara eta gaztelera besterik ez dira aipatzen. Are gehiago, hiribilduko apaizak, bertako seme izateagatik, euskara ona darabilte argudiatuko dute elizako ordezkariak.

Gauzak honela, hemendik aurrera aurkeztuko ditugun datu guztiak euskara eta gaztelaren arteko harremana aztertzeko baliatuko ditugu.

Donostiarrak, eliza eta euskara

Donostiarrak, eliza eta euskara

HANDIK ETA HEMENDIK

Euskara donostiarren hizkuntza zela froga dezaketean frogatzen den fidagarrikeria ez dugun arren, neurri batean euskara erabiltzen zutela eta ez hori bakarrik, euskara eskatu egiten zutela frogatu dezakegu. Horretarako, iturburu desberdinetatik hartu ditugun datuak hemen azalduko ditugu. Beraz, atal honetan frogatuko duguna zera da, donostiarrek beren eguneroko bizitzarako euskara erabiltzen zutela XVI. mendearan eta XVIII. mendeen artean.

Nahiz eta horrela planteatu, esan behar dugu aurkitu duguna erreferentziak besterik ez direla, ez dugu aurkitu nahi izango genukeen altxorra. Donostiarrek euskara erabiltzen zutela antzeman dezakegu 1560. eta 1602. urteko epaiketa batzuetan agertzen diren lekuko batzuen esanengatik. Baina gure iturburuak ez dira horiek bakarrik izan, beste zenbait izan ditugu eta aurrerago, mendeen barrera goazen heinean, azaltzen joango garenak.

Atal honetan denboran barrera ibiliko gara eta ez diogu iturburuari garrantzia emango lan honen beste zenbait ataletan agertuko den bezala, hemen azterketa diakroniko bat egingo dugu honela argiago ikus dezagun zein izan den euskararen bilakaera denboraren joan-etorrian. Beraz, hasi egingo gara.

Ezer baino lehen komenigarria iruditzen zaigu Donostiak zuen itxura zein zen azaltzea. Donostia bi zati nagusitan banatuta zegoen, banaketa hori fisikoa zen nagusiki nahiz eta maila sozialeko banaketa ere egon. Hala ere, banaketa fisikoa garrantzitsuena da. Donostia harresiz inguratua zegoen Errege Katolikoek horretarako baimena eman zutenetik, Donostiaren 1489. urteko erreketeta eta gero. Baina ez horregatik bakarrik, baizik eta Frantziaren mugan dagoelako eta momentu horietan Espainia eta Frantziaren arteko harremanak ez zeuden oso egoera onean (Aguirre Gandarias, 1994: 29):

En el verano del mismo año 98 (1498 (agosto, 27, Valladolid), el bachiller Elduain, una vez más alcalde de la villa, expuso a la corte que Donostia, por hallarse muy fronteriza, en particular de cara a Francia tenía hecha una contracerca para su defensa, con lo que se precavía del posible peligro

Harresi horiek, beraz, Donostia bi zatitan banatzen zuten, batetik harresien barruan zegoen hiria eta bestetik kanpoan gelditzen ziren auzoak, horien artean Santa Catalina auzoa, San Martin auzoa, San Sebastian el Altigu auzoa, Igeldo auzoa, eta beranduago sortu ziren Altzako auzoa eta Pasaia auzoa. Esan bezala, Donostia bi zatitan banatuta dago. Eta banaketa fisiko honek ere elizen banaketa ekartzen du nola ez.

Donostia barruan, hau da, harresien barnean geratzen den hiri zati horretan, bi eliza nagusi daude, Santa Maria eta San Bizente. Horiez gain, badaude beste zenbait komentua eta kaperak, horiek ditugu: San Telmoko dominikoen komentua, Santa Anako basilika eta Urgulleko Santa Cruz de la Motako kaperak. Harresietatik kanpo, berriz, beste zenbait ermita eta komentua ditugu. Horiek dira: Santa Catalinako basilika eta bere ondoan San Antonio Abaden ospitalea, San Martineko ospitaleko kaperak, San Bartolomeko agustinen komentua eta San Franciscoko dominikoen komentua, Altzako San Martzial parrokiak, San Sebastian el Antiguoko parrokiak, Pasaia San Pedro parrokiak eta Igeldoko San Pedro parrokiak. Eliza eta parrokiak hauek (kanpoan daudenak) harresien barrualdean dauden Santa Maria eta San Bizenteko elizen menpe zeuden, eta beraz, beraiei eman behar dizkiete eliztarrek egiten dituzten operak, eskaintza eta abarrak. Esate baterako, San Sebastian el Antigu eta Altzako San Martzial elizak Santa Mariaren menpekoak dira eta parrokiak hauetan egiten ziren operak eta abar Santa Mariari eman behar dizkieten eta honek banatu egiten zituen berak nahi zuen moduan. Gauza bera gertatzen zen Pasaia San Pedro parrokiak eta Igeldo izeneko tokiko parrokiarekin. Hauek San Bizenterekin menpean zeuden eta beraz, bertara eramanez behar zituzten eliza horietan egiten ziren eskaintza eta operak guztiak.

Egoera nolakoa den azaldu eta gero geroz bada, lehen aipatu ditugun bi epaiketa horiek aztertzea .

Lehenik eta behin esan behar dugu, donostiarrek 1560. urtean euskara erabiltzen zutela beren eguneroko bizitza arruntean. Hori garbi agertzen da, urte horretan bertan eta aurrekoetan egin zen epaiketa batean. Epaiketa hori 1559. urtean hasi zen 2 eta bertan

Santa Maria eta San Bizenteko apaizek harresietatik kanpo bizi ziren zenbait herritar salatu egiten dituzte aipatu eliza horietan ez dutelako meza entzuten jai egun berezietan, hala nola, pazkoa, eta abar. Epaiaketaren ebazpena salaketa egin zutenen aldekoa da, hau da, Santa Maria eta San Bizenteko elizako apaizen aldekoa. Epaiketa 1559an bukatu zen baina herritarrek errekurritu egin zuten eta 1560rarte luzatu zen. nahiz eta luzaketa hau egon epaiaren ebazpena bera izan zen.

Epaiketan argudio asko atera ziren eta donostiarren bizi moduari buruzko xehetasun asko ere agertu ziren. Baina, hala ere, guri interesatzen zaiguna zera da, demandatuek harresi barruko elizetara meza ez entzutera joateko arrazoietakoa bat. Arrazoi hori zen, bertako apaizek mezak erromantzez ematen zituztela eta beraiek ez zutela oso ondo ezagutzen gaztelera eta gainera Santa Catalinako basilikan euskaraz ematen zirela mezak eta horregatik joaten ziren bertara meza entzutera, ez bakarrik jai egunetan baizik eta egunero. Epaietatik atera ditugun zati hauek lekukoen esanak dira, bai apaizek aurkeztutako lekukoak bai herritarrek aurkeztutako lekukoak:

en la dicha iglesia sirve solo (... (lo que no se hacia en las dichas iglesias parroquiales (...) que los que alli se untan a oir los oficios que son los arriba nombrados (...) son vascongados y muy pocos de ellos saben la lengua castellana y en dicha iglesia las publican las fiestas en su vulgar, y predicán en su vulgar vascongado lo que no hacia ni hacen las otras parroquiales.

Lekuko honek dioenaren arabera, Donostiarrek euskara erabiltzen zuten. Are gehiago, eskumikatuak izateko arriskua zuten herritar hauek, eta hala ere, bere horretan jarraitzen zuten euskaraz ematen ziren mezetara joateko intenzioan.

Hala ere, apaizek salaketa horri aurre egiten diote. Horretarako beren lekukoak aurkezten dituzte. Hauek zera diote: apaizak bertakoak direla eta ondorioz euskara ondo ezagutzen dutela:

dice y proba entiendo que entre los dichos vicarios y beneficiados y clérigos de las dichas iglesias parroquiales hay muchos de ellos vascongados y entienden y saben hablar la lengua vascongada y de buen vascuence de la misma tierra para predicar y hacen plegarias y oír de penitencia y administrar los dichos sacramentos eclesiásticos a los dichos parroquianos y otras cosas que convienen y esto es la verdad.

Testu zati honek argi eta garbi uzten du zein garrantzia daukan euskarak Donostian. Are gehiago, apaizak herrikoak direla dio lekuko honek eta herrikoa izategatik euskara ona eta garbia egiten duela dio:

hay muchos de ellos vascongados y entienden y saben hablar la lengua vascongada y de buen vascuence de la misma tierra

Esan bezala, epaiketa 1559an bukatu zen ebazpenak apaizei arrazoia ematen zuelarik. Beraz, herritarrek jai egunetan meza harresien barruko elizetan entzun behar zuten eta ez Santa Catalinako basilikan. Ebazpena latinez ematen da.

Hala ere, demandatuak errekurtsua aurkeztu zuten, eta berriro ere epaiketa hasi zen. Bertan euskararen garrantzia nabarmentzen jarraitzen da. Demandatuak beren lekukoak ekartzen dituzten eta lekuko horiek, euskarak demandatuen bizitzan zuen garrantzia azpimarratu behar zuten:

los arriba nombrados son vascongados y muy pocos de ellos saben la lengua castellana y en dicha iglesia les publican las fiestas en su vulgar vascongado lo que no hacían ni hacen en las dichas parroquiales y así es verdad

Horietaz gain, beste aipamen batzuk ditugu:

- ⌘ son todos vascongados que no entienden plenamente y en las dichas iglesias parroquiales
- ⌘ los vascongados no entienden la lengua castellana (f 55)
- ⌘ son vascongados y no entienden la lengua castellana (f 57)
- ⌘ ...el evangelio y plegarias en lengua vascongadas (f 62)
- ⌘ el evangelio y plegarias en vascuence (f 64)
- ⌘ son gente vascongada y muy pocos de ellos entienden la lengua castellana... (f 66)

Testu zati hauetatik argi eta garbi ondorizta dezakegu, apaiz hauek donostiarrak direla eta beren hizkuntza euskara dela eta ez erromantzea.

Hala ere, apaizak bere horretan jarraitu zuten eta Santa Catalinako basilikan kanpotar bat

zegoela aldarrikatu zuten. Atzerritar hau donostia kanpoakoa da, Jimeno Juriok (1998: 228) dioenez, nafarra da eta euskalduna. Dirudienez, donostiarra ez zen jendea kanpotartzat jotzen zuten eta bere euskara ez zen bertakoena baino hobea, aitzitik, trakeztat jotzen dute:

donde no habido no hay monasterio ni fraile ni religioso alguno hasta ahora que han pretendido poner un clérigo con una cruz blanca el cual es extranjero y no sabe hablar la lengua vascongada a lo menos de la misma tierra y esto es verdad

Epaiketa, azkenean 1562ko irailaren 21ean bukatzen da Zaragozako metropolitanoaren ebazpenarekin. Ebazpen honek apaizei ematen die arrazoia, beraz, herritarrek Santa Maria eta San Bizenten entzun behar dituzte jai egunetako eta bestelako mezak.

Nahiz eta 1562an ebazpen hori eman, arazoa ez da konpontzen eta donostiarrek bere horretan jarraitzen dute. Mezak Santa Catalinako elizan entzuten dituzte. Ondorioz, 1597an4 harresi barruko apaizek harresietatik kanpo bizi diren zenbait herritar salatu egiten dituzte arazo berberarengatik: herritar hauek ez dituzte jai egunetako mezak harresi barruko elizetan entzuten eta gainera opari eta eskaintza guztiak Santa Catalinako basilikan egiten dituzte.

Salaketa jarri eta gero, Iruñeko eskribau batek salatuei salaketaren berri eman zien. Horretarako, mezen ofertorioak aprobetxatzen zituen edo bestela, herritarrek hilerrian batuta daudenean egin zuen. azalpenak erromantzez nahiz euskaraz egin zituen berak aipatzen duen bezala:

en la iglesia o basílica de Santa Catalina que es de la orden de San Juan de Jerusalem extramuros de la noble e leal villa de San Sebastián día domingo a veinte y dos días del mes de septiembre de mil quinientos y sesenta y seis años del nacimiento el prior ----- y cabildo de la dicha villa yo Joannes de Miramón como decano del real notario(...) por autoridad (...) en toda la diócesis y obispado de Pamplona inter misarum solemnía estando ajuntada mucha gente en la dicha iglesia ley y publiqué a alta e intibrible voz los sobre dichos executoriales en que los y su tenor notifique y di a entender en la mejor forma y manera que pude en lengua vascongada y romance a Joan Perez de Iturain

Epaiketa honetan, aurrekoan bezala, lekukoak daude. Beraien lana alde batekoen zein bestekoen argudioak egiaztatzea da. Horregatik, ekintza beraren bi bertsio aurki ditzakegu lekukoaren artean, segun eta zein aldetakoak diren. Hau kontutan hartuta ikus dezagun demandatuak direnen aldeko lekukoek zer esaten duten:

Y así mismo por que en las parroquiales todos los actos se hacen en lengua castellana y también sermones y la confesión general y las plegarias y mis partes no entienden la dicha lengua y así acuden a la dicha iglesia de Santa Catalina o a otras partes donde se hacen los dichos actos en vascuence

Todos los beneficiados y vicarios de las parroquias de la dicha villa de San Sebastián son personas mal vascongadas, los cuales y ninguno de ellos, de tiempo inmemorial a esta parte nunca han predicado en vascuence en las dichas parroquias sino en la lengua vulgar castellana ni los demás actos parroquiales que son la confesión general plegarias y señalamiento de fiestas ayunos y las demás cosas concernientes a los vicarios y curas de almas, la cual dicha lengua castellana ninguno de ellos la entiende hablando generalmente"

Bi aipamen hauetan argi gelditzen den puntua zera da, salatutako hirurogei eta sei gizonezkoentzat euskara oso garrantzitsua dela. Zergatik esaten dugu hau?. Beraiek euskara edozeren aurretik jartzen dutelako. Beraiek, beraz, euskaldunak dira.

Beste aldetik, apaizen aldeko lekukoak ditugu. Bertan suposa daitekeen bezala, lekuko hauek aurrekoen kontrakoa esaten dute:

que en las dichas iglesias parroquiales los vicarios y todos saben muy bien la lengua vascongada y en ella declaran el evangelio, saben las plegarias y lo demás necesario y administran los sacramentos en especial el de la eucaristía y extrema unción y matrimonio de manera que todos lo entiendan y aplican conforme a las personas con quien tratan como ello es así verdad y lo dirán los testigos y es publico y notorio

En que en las dichas iglesias parroquiales los vicarios y todos saben muy bien la lengua vascongada y en ella declaran el evangelio y saben las plegarias y lo demás necesario y administran sacramentos en especial el de la eucaristía extrema unción y matrimonio de manera que todos lo entiendan y aplicándose

conforme a las personas con quien tratan como ello es así verdad y lo dirán los testigos y es publico y notorio

Bi testigantza hauek ez dute zalantza izpirik uzten, apaizak euskaldunak ziren lekuko hauen arabera, eta meza euskaraz emateko gai ziren. Ez bakarrik meza, apaiz batek egin beharreko lan guztiak euskaraz egiteko gai ziren:

en ella declaran el evangelio, saben las plegarias y lo demás necesario y administran los sacramentos en especial el de la eucaristía y extrema unción y matrimonio

Eta hori gutxi balitz, euskalduna den eta ez den pertsonaren artean desberdintasunak egiten dituzte:

de manera que todos lo entiendan y aplicándose conforme a las personas con quien tratan

Beraz, honek guztiak ondorio batetara zuzentzen gaitu: Donostian, harresien barnean zein kanpoan, jende euskalduna eta jende ez euskalduna bizi zen. Gainera, apaizek bi jende mota horien artean desberdintasunak egiten zituzten hizkuntzaren erabilerari dagokionean, aipatu bi zita horiek argi eta garbi erakusten duten bezala.

Jimeno Jurioaren arabera, pleituak geldiene bat sufritu zuen Donostian egon zen gaixotasun batengatik:

El pleito sufrió una detención, debida a la "enfermedad contagiosa que en la villa ha habido

Prozesua berriro hasi zenean, apaizek galdera zerrenda berri bat prestatu zuten demadatuen aldeko lekukoei egiteko, bertako laugarren galderan guri dagokigun datuak aurki ditzakegu:

A la cuarta pregunta dijo este testigo que ¿ muchos años? a esta parte saben y ha visto que los dichos beneficiados y cabildo como naturales de la villa saben muy bien la lengua vascongada y que todos, o, los mas de ellos saben en las dichas parroquias de Santa María y San Vicente administran los sacramentos de la comunión matrimonial y la extrema unción en la dicha lengua vascongada a todas las personas que no entienden la lengua castellana como todo ello es publico y notorio en la dicha villa y fuera de ella (...) que el maestro don Pedro de Albizua vicario de la dicha parroquia de san Vicente que en ella ( ) suele predicar el santo evangelio y echar la plegaria en la dicha lengua vascongada

A la cuarta pregunta dijo este testigo que sabe que los dichos beneficiados saben todos ellos y hablan muy bien la lengua vascongada de suerte y manera que en todo su tiempo les a visto administrar los sacramentos de la santa madre iglesia como es la comunión y matrimonio y extrema unción en la dicha lengua vascongada a dichas las personas que saben que no entienden la lengua castellana y en particular a los dichos Domingo de Alcaizaga y sus consortes y que bien así muchos domingos y fiestas ha visto este testigo que el maestro Don Pedro de Albizua vicario de la dicha parroquia de San Vicente que ha tenido y tiene particular cuidado cuando los suso dichos o algunos foráneos acuden a la dicha iglesia de predicar el santo evangelio h echar la plegaria en lengua vascongada de manera que la pueden entender y comprender muy bien y esto es lo que sabe y responde a esta pregunta.

A la cuarta pregunta dijo este testigo que sabe que los vicarios y beneficiados de ambas las dichas parroquias saben muy bien la lengua vascongada como hijos naturales de la dicha villa a los cuales ha visto este testigo que administran los sacramentos de la santa madre iglesia como es la extrema unción, comunión y matrimonio en la dicha lengua vascongada a todas las personas así de la dicha villa como de fuera de ella que saben que no entienden la lengua castellana y que en particular muchos días de domingos y fiestas ha visto este testigo que el maestro Don Pedro de Albizua vicario de San Vicente a predicado y echado las plegarias en la dicha lengua vascongada y en particular teniendo noticia que hay en la dicha iglesia algunos de los que vienen del contorno de Santa Catalina y de otras partes.

Aipamen hauetatik zenbait ondorio atera daitezke, besteak beste honako hauek:

Apaizak donostiarrak dira eta horregatik euskaraz dakite:

sabe que los vicarios y beneficiados de ambas las dichas parroquias saben muy bien la lengua vascongada como hijos naturales de la dicha villa

Gainera, lehe aipatu dugun bezala, meza eta apaiz izateak eskatzen dituen lan guztiak euskaraz emateko gai dira apaiz hauek:

a los cuales ha visto este testigo que administran los sacramentos de la santa madre iglesia como es la extrema unci ón, comuni ón y matrimonio en la dicha lengua vascongada

Hau gutxi balitz, meza hauetara, ez da bakarrik donostiako jendea joaten, kanpokoak ere etortzen dira. Hala ere, kuriositate bat ikus daiteke hemen:

en la dicha lengua vascongada a todas las personas así de la dicha villa como de fuera de ella que saben que no entienden la lengua castellana y que en particular muchos días de domingos y fiestas ha visto este testigo que el maestro Don Pedro de Albizua vicario de San Vicente a predicado y echado las plegarias en la dicha lengua vascongada y en particular teniendo noticia que hay en la dicha iglesia algunos de los que vienen del contorno de Santa Catalina y de otras partes

Y en particular teniendo noticia que hay en la dicha iglesia alguna de los que vienen del entorno de Santa Catalina y de otras partes"

...dioen zati horretatik zenbait puntu ondoriozta daitezke: Batetik, Santa Catalinako inguruetan euskaldunak zeudela eta beraiek agertzen zirenean mezak euskaraz izaten zirela. Beste alde batetik ere, ondoriozta dezakegu, kanpotik etortzen den edozein mezatarra joaten denean euskarara jotzen zutela. Beraz, horrek esan nahi du Donostia inguruan euskaldun asko zegoela.

Epaiketa 1599an bukatu zen. Bertan eman zen ebazpena salaketa jarri zuten apaizen aldekoa izan zen. Hala ere, demandatuek errekurtsio bat jarri zuten eta epaiketa hiru urtez luzatu egin zen. Bukaeran epaia berbera izan zen, apaizek arrazoa zuten.

Beraz, bi epaiketa hauetatik atera ditzakegun ondorioak honela laburbildu daitezke:

Alde batetik, apaizak donostiarrak ziren neurrian euskara ezagutzen zuten, bertako semeak zirelako. Bigarrenik, esan dezakegu, Donostian bi hizkuntz komunitate bizi zirela, nagusiki, batetik, euskaldunak zirenak eta bestetik, erromantzea besterik mintzatzen zutenak. Euskaldunak zirenak, harresien barnean zein kanpoan bizi ziren.

Beste aldetik, kontutan hartu behar ditugu, harresien barnean mezak erromantzez ematen zirela nagusiki, nahiz eta batzuetan zein jende zegoen kontutan hartuta meza horiek euskaraz ematen ziren. Horretaz gain, harresietatik kanpo zegoen Santa Catalinako basilikan euskaraz ematen ziren mezak igandetan nahiz jai egun berezietan: pazkoa, Ama Birjinaren egunean eta abar.

Datu hauek kontutan hartuta, eta Donostia kanpoaldean auzo bat baino gehiago dagoela kontutan izanik, zeinek esan dezake beste auzo horietako elizetan mezak euskaraz ematen ez zirenik?. Egia esan, hipotesi hau ezin dugu konfirmatu horretarako froga moduan erabili ditzakegun datuak ez ditugulako. Hala ere, jaso ditugun datu hauek hori pentsatzera eraman gaitzakete.

Orain arte XVI. mendeari arreta berezia eman badiogu ere, donostiarren, elizaren eta euskararen arteko hartu emanak hurrengo mendeetan barna ere aurki ditzakegu, hala ere.

Baina, aurrera baino lehen, elizaren historian eragin handia izan duen gertakizun bati buruz hitz egin behar dugu. Gertakizun hau Trentoko Kontzilioa da. Kontzilioa 1545 eta 1663. urteen artean egin zen Italiako Trento hirian, eta bertan hartu ziren erabakiek eragin handia izan zuten eliza katolikoaren senean, bai eta garai hartako gizartean ere. Erreforma horiek Europa guztira zabaldu ziren eta nola ez Donostiara ere iritsi ziren (Tellechea Idigoras, 1972a: 15.orr.):

En la historia espiritual europea, el siglo XVI es uno de los que presenta mayores atractivos, por su vitalidad, por la tremenda escisión religiosa operada en la Cristiandad y por la reacción que en ésta se dio que cristalizó en el Concilio de Trento. Esta ebullición espiritual llegó hasta los últimos rincones: San Sebastian no quedó al margen de la misma.

Esan bezala, Trentoko Kontzilioak erreforma handiak ekarri zituen. Horien artean guretzat garrantzitsua izan daiteken bat: Kontzilioak herri hizkuntzei garrantzi gehiago emateko

agintzen du besteak beste. Era berean, Kontzilioak katekesiaren garrantzia azpimarratzen du, beste gauza askoren artean (Tellechea Idigoras, 1972a: 39):

La base de toda reforma era la instrucción del pueblo cristiano y el medio para ello era la catequesis

Gauzak honela eta kontutan hartuz Trentoko Kontzilioa Donostiaraino iritsi zela, gatozen bada Kontzilioak Donostian izan zuen eragina ikustera.

Esan bezala, katekesiak garrantzia zeukan elizaren senean, eta nola ez Donostian ere bai. Horren adierazle aurkitu dugu Donostiara Lope de Alquiza doktoreak egindako bisitan, 1564. urteko azaroaren 10an. Alquiza doktorea Don Diego Ramírez Sedeño de Fuenleal Iruñeko gotzainaren bisitaria eta erreformatzailea da eta gotzainaren izenean etortzen da Donostiara bertako egoeraren berri emateko, bai eta erreforma berrien berri emateko. Erreforma berri horien artean katekesiari dagokiona dago (Tellechea Idigoras, 1972a: 39):

Se reiteran los mandatos de anteriores visitas, pero se añaden muchos nuevos de mayor envergadura y alcance: subyace todo un programa de reforma. La base de toda reforma era instrucción del pueblo cristiano y el medio para ello era la catequesis: en tal sentido se manda que los domingos por la tarde se explique la Doctrina cristiana y se aprenda de memoria.

Lope de Alquizaren mandatuak maisuei ere dagokie .(Tellechea Idigoras, 1972a39):

Este afán de control de la instrucción alcanza a los maestros: tanto ellos como los libros en que enseñan han de ser conformes a la doctrina de la Iglesia

Hala ere, nahiz eta katekesiak horrenbesteko garrantzia izan, Donostiako apaizek ez diote behar adinako garrantzia ematen eta gerora etorriko diren bisitari askok eta askok katekesiaren beharrari erreparatuko diote. Bisitari horien artean ditugu: Bernardo de Rojas y Sandoval gotzainaren beraren bisita (1589); Bartolomé Daza lizentziatuarena (1604); Antonio Venegas y Figueroa gotzainaren berarena (1610),... Hauek guztiak katekesia ez dela erakusten salatu egiten dute. Dirudienez, ez erakustearen arrazoia deskuidu bat da honako aipamen honetan ikus daitekeen legez (Tellechea Idigoras, 1972a: 66):

El "descuido grande" denunciado una vez más, es el de no declarar el evangelio y la doctrina cristiana.

Hala ere, arazoa ez da konpontzen eta berriro ere doktrina erakutsi behar dela gogorarazten die 1646. urtean Pedro Sarabia y Mendoza doktoreak (Tellechea Idigoras, 1972a: 73):

A los párrocos, vicarios y rectores de la iglesia se les recuerda la obligación de explicar el evangelio los domingos, como lo mandaban Trento y las Constituciones sinodales, y así mismo el deber de instruir al pueblo cristiano; a este efecto manda que un día por semana, después de vísperas, enseñen públicamente la doctrina cristiana

Gure gai nagusira bueltatuz, aurrerago esan dugu Trentoko Kontzilioak herri hizkuntzei garrantzia ematen diola, horren adierazle Katalunian eman zen gertaera hau:

En este devenir moral, la predicación estuvo sujeta evidentemente a diversas pautas de comportamiento y de acción que tuvieron su punto de partida en el uso del lenguaje materno. Es más, por prescripción tridentina se trataba de facilitar al maximo la comprensión del mensaje. Por eso las Constituciones sinodales de Urgell insistían en 1632 que la predicaciónse haga en lengua catalana.

Beraz, aipamen honek argi uzten du herri hizkuntzek duten garrantzia Trentoko Kontzilioa eta gero. Hala ere, guk ez dugu horrelako aipamenik aurkitu, salbu Iruñeko gotzaina den Antoni Manrique jaunak Zarautzen zegoelarik 1576. urtean semaneroari kristau doktrina euskaraz erakusteko esaten dionean, honela jendeak uler zezan jai egunetan.

que se enseñara la doctrina cristiana de manera que se entienda en bascuence los días de fiesta

Hau guztia, esan bezala Zarautzen esaten du baina argi gelditzen ez den kontua zera da, esan hori Zarautzerako bakarrik den ala bere elizbarruti guztirako?. Guk ez daukagu daturik konfirmatzeko esan hori elizbarruti guztirako den ala ez, baina ez da oso logikoa hori esatea elizbarrutiko herri batentzat bakarrik, kontutan hartuta Calahorrako elizbarrutiko gotzainak antzeko erabaki bat eman zuela euskalduna zen elizbarruti guztirako (Vergara Ciordia,1995:520):

Idea que se repite en las zonas vascófonas de la diócesis de Calahorra.

Gauzak honela 1678ko martxoak 15ko data daukan eskutitz bat aurkitzen dugu. Eskutitz hau Jose Goñi Gaztambidek bildu zuen 1972. urtean argitaratutako artikulu batean. Bertan dioenaren arabera, katekesiari garrantzia handia ematen zitzaion XVII. mendean eta katekesi hori euskaraz nahiz gaztelera ematen ziren Iruñeko elizbarrutian (Goñi Gaztambide, 1972: 15):

Tal renacer (el del renacer catequístico en la diócesis de pamplona a raíz del Concilio Tridentino) comprendía la recomendación y urgencia de la instrucción catequística de los fieles, así como la edición de catecismo en castellano y vascuence. En el siglo XVII se renuevan tales mandatos con machacona insistencia, y a veces con matices nuevos.

Testu zati honetan esaten zaigunaren arabera, Trentoko Kontzilioaren ondorioz eta Iruñeko elizbarrutian euskaraz erakusten zen katekesia garrantzitsua da. Are gehiago, testu honek esaten duenaren arabera, euskaraz idazten diren katekesi liburuak egiteko eskatu eta gomendatzen da. Hori aurrera pauso handi bat suposatzen du. Hala ere, testu kateketiko horiek, egin baziren ere, ez baitakigu egin ziren edo ez, ez dira gaur egun arte iritsi. Honek galera handia suposatzen du, gaur egun arte gorde izan balira orduko euskararen ikerketa sakonago bat egiteko parada izango genukeelako, eta gure lan hau askoz ere aberasgarriago izango litzateke.

Hala eta guztiz ere, gotzainen eskaera hauek ez ziren guztiz betetzen Donostian (Goñi Gaztambide, 1972: 15):

A pesar de las repetidas instancias para que la catequesis se celebrara los domingos y días de fiesta, los curas se contentaban con explicar la doctrina cristiana a los niños durante la cuaresma.

Honen guztiaren frogagarri, hau da, Donostian garizuma garaian doktrina erakusten zenaren froga gisa dugu aita Francisco de Alesónek Iruñeko gotzainari idatzitako eskutitza (Goñi Gaztambide, 1972: 15-16):

La que agora se ofrece es dar cuenta a V.S.I. cómo según la costumbre introducida todas las cuaresmas, nos hallamos al presente ocupados en la explicación de las doctrinas así en este colegio de V.S Illma. como el las parroquias.

Hala ere, euskaraz erakusten denean jende asko biltzen dela dio aita Alesónek (1972: 16):

El concurso y moción de la gente es muy grande, particularmente a la explicación de la doctrina en vascuence, que la hace el padre Ignacio de Aguirre

Beraz, argi dago Donostian katekesiak garrantzi handia zeukala eta katekesia gaztelera erabili ezezik euskara erabiltzen zutela. Are gehiago, euskaraz erakusten zen katekesiak gaztelera ematen zenak baino jende gehiago erakartzen zuen, nahiz eta gaztelaniakoa ez atzean gelditu.

Idea honek gorago aipatutako ideia batetara bueltatzen gaitu: Donostian bi hizkuntz komunitate bizi dira gutxienez. Eta bi hizkuntz komunitateak elkarrekin bizi dira dirudienez, inolako arazorik gabe.

Baina eskutitz hau ez da euskararen inguruan aurkitu dugun bakarra XVII. mendean.

XVI. mende bukaeran eta XVII. mendean Donostian komentu berri bat sortzen da, Santa Teresako komentua hain zuzen ere. Komentu hori sortzeko hasieran arazoak egon baziren ere, XVII. mendean komentua sortzen da. Gertaera honen egileak Don Diego de Texada y Laguardia gotzaina eta bere administradorea zen Domingo de Hoa ditugu.

Komentua egiteko ideia aspalditik bazetorren ere, Texada y Laguardia gotzainaren garaia arte ez zen gauzatu. Gotzaina bera izan zen komentuaren egitasmoa aurrera ateratzeko indar gehien egin zuen pertsona.

Komentua Santa Ana basilika zegoen lekuan egingo zen, bertan zegoen basilikaren oinarriak aprobetxatuz. Komentua egiteko dirua Donostiako emakume aberats batek utzitakoa izango zen. Behin obrak hasi zirenean, gotzainak bere administradorea zen Domingo de Hoa Donostiara bidali zuen obrak gainbegiratzeko. Administradoreak eskutitzak bidaltzen zizkion gotzainari obren nondik norakoak azaltzeko. Eta gotzainak erantzun egiten zizkion bere ardurak eta abar azalduz.

Gotzainak zituen arduretako bat, komentuan biziko ziren mojak aurkitzea zen. Horretarako bere elizbarruti osoan begiratu zuen, eta ez bertan bakarrik baizik eta beste elizbarrutietan ere bilatu zituen. Azkenik, Tarazonatik lau moja ekarri zituen baina hala ere, arazoa ez zen konpondu. Euskaraz zekien mojarik ez zuen topatu, horregatik Domingo de Hoari laguntza eskatzen dio euskaraz dakien moja hori aurkitzeko, oso garrantzitsua baitzen euskaraz zekien moja bat komentua edukitzea, honela beste mojei itzultzaile moduan aritzeko.

Eskutitz horiek Donostiako Santa Teresako Komentuan daude beste zenbait paperekin batera. Guk ez dugu eskutitz horietara iristeko aukerarik izan, bertako mojek ez baitigute bertan sartzen utzi, klausurako mojak zirela esanez. Hala ere, eskutitz horien berri Luis Murugarrenek idatzitako "La Basilica donostiarra de Santa Ana y la fundación de las carmelitas" izenburua duen artikuluari esker izan dugu, horien berri ematen baitu. Eskutitzak (bat baino gehiago direlako) 1662 eta 1663. urteetakoak dira.

Artikulu horretan Murugarrenek esaten duenez, gotzainarentzat arazo handia zen euskaraz ez zekien mojarik ez topatzea (Murugarren, 1968:48):

El prelado entretanto se ocupaba en la elección de las monjas fundadoras. Advirtiendo la necesidad de que entre ellas hubiera quién conociera el vascuence, pensó en obtenerlas en el convento de Zumaya, fundado en 1609 por D^o Francisco de Labayen para carmelitas descalzas, y escribe a Hoa: No es posible ajustar la fundación con dos fundadoras solas, y así Vm. confiera con esos señores por si hubieren algun reparo para que, pues de Zumaya no podemos sacar sino dos, disponga yo traer otras dos de otra parte y vamos ajustando la mata de modo que ocho días antes de Sta. Theresa estén las monjas en el convento para celebrar su fiesta. La cuidad, por consiguiente, también exigia que hablaran vascuence.

Eskutitza 1662ko uztailaren 1ko data dauka. Bertan argi uzten du euskaraz zekien mojarik egon behar zuela, eta Hoari esaten dio bertakoekin hitz egiteko ea arazorik duten moja guztiak euskaldunak ez izatearekin:

y así Vm. confiera con esos señores por si hubieren algun reparo para que, pues de Zumaya no podemos sacar sino dos, disponga yo traer otras dos de otra parte y vamos ajustando la mata

Hala ere, gotzainak ez du lortzen euskara dakien mojarik aurkitzea eta berriro ere Hoari bere arduren berri ematen dio 1663an idatzitako eskutitz batean (Murugarren, 1968:52):

Con el nuevo año (1663) crece la impaciencia del prelado: " Ya se va llegando la primavera y yo deseo verme en ella para que con eso logre el desseo de verme por allá (...) Una cosa he reparado y es que ninguna de nuestras fundadoras sabe vasquenze y parece que necesitaban de alguna que lo ablasse y entendiesse. digame Vm. su sentir en esto.

Eskutitz honen ondoren, Hoa administradoreak izen bat aipatzen du sor Ana de Ubillos. Moja hau euskalduna da eta Zumaiako komentuan dago. Hasieran, gotzainak ez dio kasurik egingo. Moja hau, komentuan obretan laguntzen ari den apaiz baten arreba da, eta apaiz horren bidez moja honen berri izaten du Hoa administrariak.

Azkenean, gotzainak zenbait lagunei laguntza eskatzen die Anamaria de Ubillos donostiara ekartzeko, eta lortu ere lortzen du (Murugarre, 1968:52):

Debíó insistir Hoa en el nombre de la carmelita Ana de Ubillos, pues admite el prelado: confieso que ofrecí al Sr. Corregidor, a Vm. y a d. Martin de Ben, hacer quanto pudiesse para traer a nuestro convento a la Madre Anamaria de Ubillos, hermana del Padre traçista, y tambien me conformo con el sentir de Vm. en que será de mucha utilidad tener dentro del convento religiosa que sepa la lengua bascongada y sirva de interprete a las demas (...), haremos quanto se pueda por que se ajuste.

Azkenean, Ana de Ubillos moja etorri zen Donostiako komentura eta komentua 1663ko uztailaren 19an sortu zen. Bertan Tarazonasetik etorritako lau moja eta Zumaiatik etorritako bat zeuden, San Bizente elizako bisita liburuak agertzen duen moduan (Tellechea Idigoras, 1972a: 86):

Ese mismo año (1663) se consigna la fundación de las Carmelitas de Urgull el 19 de julio, a instancia del obispo D. Diego de Tejada. Las fundadoras del convento, llamado de Santa Ana, vinieron de Tarazona (cuatro) y una de Zumaya (Ana de Ubillos). Asistió el obispo, ambos Cabildos y ofició el Vicario general de Tarazona.

Bi eskutitz hauetatik zenbait ondorio atera daitezke, baina garrantzitsuenak hauek dira: Donostiako komentu batean euskaraz zekien moja bat beharrezkotzat jotzen zen honela jendearekin komunikatu ahal izateko, eta besteentzat interpretari lana egiteko. Arazo hau, nahiz eta elizak ikusi ez, herriak horrela eskatzen zuten, bete beharreko baldintza bat zen, herriak eskatzen zuten.

Baina hau ez da XVIII. mende honetan eratzen den komentu bakarra. 1619. urtean Jesusen Lagundiaren kolegio bat sortzen da Donostian. Sorrera oso katramilatsua izan zen. Herritar askok ez zuten nahi jesuiten kolegio bat Donostian eratzea. Beste batzuek, berriz, bai. Hori dela eta, iskanbila handiak sortu ziren jesuitak bertan egon ziren lehen urteetan, hau da, 1619. eta 1622. urteen artean.

Urte horietan donostiarrak jesuitak bertan ez sartzeko ahalegin guztiak egin zituzten, erregerengana eta guzti jo zuten jesuitak Donostian ez sartzeko. Hauek, isilik eta gaeuz sartu ziren Donostian eta Santa Anako basilikan ezarri ziren. 1620. urtean basilikatik bota egin zituzten. Hala ere, jesuitak bueltatu egin ziren, baina oraingoan misiolari gisa (Tellechea Idigoras, 1997: 31):

y el Provincial dispuso que quienes habían abandonado la villa, volviesen aquella misma tarde a ella en calidad de Misioneros.

Bueltatu ziren jesuitak hauek ziren: aita Gamboa, aita Abárzuza, aita Solarte, aita San Roman eta aita Castañeda. Apaiz hauek San Bizenteko erretorearen etxean egon ziren Donostian egon ziren denbora luzean.

San Bizenteko erretorea beraien alde zutela aprobetxatuz, bertan ematen zituzten beraien mezak eta abarrak. Hala ere, jesuiten aurkako ekintzak egiten dira, hala nola, udala saiatzen da garizuma garaian jesuitek ez sermoiak ematea, baina San Bizenteko erretoreak ez du onartzen udalaren jarrera eta jesuitei bere lana egiten uzten die. aipatzekoa da, jesuitek egiten zituzten sermoi batzuk jadanik garai honetan euskaraz direla frogatuta, Tellechea Idigorasek aipatzen duen testu hau hartzen badugu (1997: 36):

El vicario cedió el pulpito al P. San Roman, quién aumentó el número de sus sermones, quitándoles inclusive algunos a los dominicos. Llevóse toda la gente el P. San Roman, mientras en P. Solarte predicaba en vascuence los domingos por la tarde " con sumo provecho y gusto de todos.

Hala ere, jesuiten aurkako ekintzak gero eta gogorragoak dira. 1622ko martxoaren 5ean, Donostiako ofizial foraneoa den eta Santa Mariako betiereko erretorea den Pedro Martinez de Araiz jaunak baimena ematen dio bere kidea den Miguel de Santiagori San Bizenteko erretorea eta Jesuitak auzitara eramateko.

Epaiketa horretan jesuitei jarritako traben zenbait azalpen daude. Lekuko batek dioenez, dirudienez, jesuitei era guztietako trabak jartzen dizkiete beste batzuei jartzen ez dizkietenak .(Goñi gaztambide, 1970: 215):

Uno de los domingos comenzó un poco antes de las dos, porque la gente que estaba reunida para oírle, fue a acompañar al Santísimo a casa de un enfermo. Apenas comenzado el sermón, dieron las dos y Juan López de Burboa, beneficiado de la villa y comisario del Santo Oficio, hizo tocar a vísperas. Hecho insolito que sentó muy mal en el auditorio. En ocasiones análogas se había esperado a que el orador terminara de hablar. Así se había hecho con los padres de San Telmo y con don Juan de Urmeneta cuando a las cuatro de la tarde, hora de maitines, estaba predicando en vascuence en la iglesia de Santa María

Aipamen honetan zenbait gauza argitu behar da. Lehenik eta behin, sermoia ematen ari dena jesuita bat da, aita Alonso Rodriguez. Bestetik esan behar da, Juan de Urmeneta jauna ez zela jesuita, bestela baizik, kleriko presbiteroa zen, Santa Maria elizakoa hain zuzen ere. Beraz, Santa Mariako presbitero batek euskaraz predikatzen zuen Donostian.

Hala ere, badirudi jesuiten artean desberdintasunak daudela, batetik aita Fernando Solarte daukagu. Bera, lekeitiarra da, Donostian urte asko eman zituen eta bertan hil egin zen. Bera arduratuko da katekesia eta sermoiak euskaraz botatzeaz.

Avía venido este Padre 17 años avía de la Provincia de Toledo donde fue recevido, a esta Castilla, donde se quedó por ser necesario en el Bascuense, en que avía nacido y criádose. (...) Testigo es de esta verdad su continuua asistencia al confesonario por mañanas y tardes, el recurso a los hospitales y cárceles y demás necesitados de la Villa.

Bestetik, aita San Roman daukagu, berau Palentziakoa da eta suposa daitekeenez, ez zekien

euskaraz. Hauek dira antza denez, Donostian lan gehien egin zuten apaizak, jesuiten lehen etorrera honetan.

1632. urtean Donostiako kolegioa euskara zekiten jesuitez ia hutsik zegoen (Tellechea Idigoras, 1997: 303):

Este año de 1632 se halló el Colegio con alguna falta de Padres Bascongados que pudiesen acudir a confesar tanta gente como acude ordinario y es ministerio que desde los principios está muy entablado con no poco fruto de toda la Villa. Avíanse muerto los dos Padres que eran obreros de importancia y cin dificultad se pudo suplir falta, si bien acudió en parte al remedio de ella con venir un Padre prestado desde Vergara, que ayudó en todo el tiempo de la Quaresma y después mientras duró el concurso de las confesiones y asta que bolbió de la Misión de Oyarzun el Padre que avia ydo allá.

Ikus daitekeenez, donostian euskara pil-pilean dago eta apaizek ezin dute jendearen eskaria asetuz eta kanpoko laguntza eskatzen dute.

Hala ere, Jesuitak hurrengo urtean, hau da, 1633an falta dituzten jesuitak jasotzen dituzte (Tellechea Idigoras, 1997: 78):

La venida de jesuitas vascos que supliesen a las fallecidos hizo florecer los ministerios en euskera.

Jasotzen dituzten jesuitak aita Oro eta aita Irazabal dira. Lehenengoa bertan hil egiten da bigarrena erretore egiten dute eta Donostian bi urte egin zituen. Era berean oso penatua izan zen Amassa anaiaren heriotza. Bera, Donostiara etorritako lehen jesuiten artean etorri zen eta oso gogokoa zen Donostian (1997: 351):

El primero fue el Hermano Pablo de Amassa, coadjutor formado, de edad de 65 años y los 44 de Compañía, los cuales vivió en estos Colegios Bascuense, donde fue muy conozido y su virtud muy estimada.

Hala eta guztiz ere, elizgizonekin zerikusia duten beste paper batzuk ere topatu ditugu. Aipatzea merezi duen iskanbila bat aurkitu dugu. Iskanbila horretan senar-emazteak ditugu, bai eta apaiz bat ere.

Altzako auzoan gertatu ziren jarraian azalduko ditugun kontuak. Dirudienez, Altzako herritar batek 1637. urteko gau batean mugetako mugarriak aldatu zituen eta honela berentzat lur gehiago lortu zituen. Ondorioz, salatua izan zen. Bere ondorengoak ziren Juan Berra eta honen emaztea Mari Esteban de Arriaga, arazoa saihestu egin zuten. Ondorioz, Altzako erretoreak "kristau txar" izendatu zituen igandeko mezetan eta beren arbasoak lapurtutako lurak ez bazituzten bueltatzen eskumikatuko zituela esan zien (Roquero, 1997: 38):

Pero esta pareja se desentiende de la actuación de su antepasado. Entonces el vicario, Sebastián de Arzac los tacha de "malos cristiano" y afirma Juan Berra tiene la responsabilidad de devolver las tierras y si no le excomulgará, como de hecho sucede.

Juan Berrak salaketa bat jartzen dio erretoreari beraien izen ona zikindu duelakoan, bere kexa nagusia zera da (Roquero, 1997: 38):

en el tiempo del ofertorio los dio por publicos excomulgados, con anatema, y los nombró por sus nombres afrontándolos públicamente y amenazándolos, tanto en lengua romance como bascuence

Ikus daitekeenez, apaizak bi hizkuntz nagusiak erabiltzen dituzte jendea jakinarazteko bi pertsona horien delitua. Zergatik bi hizkuntzatan? Suposa dezakegu, garai hartan bizi zen jendea bi hizkuntz komunitate horietako batekoa zela gutxienez.

Apaizak esandakoak oso gogorrak dira. Epaietan, Roquero andreak esaten duen bezala, hitzok gaztelera daude ez euskaraz. Baina dirudienez, gauza bera esan zuen euskaraz (Roquero, 1997: 38):

Maldito sea el manjar que comieres, la bebida que bebieres y el ayre que respirades, maldita la tierra que pisaredes y la cama que dormieredes, no lleva el cielo sobre cosa vuestra, sino fuego y piedra, no goceis frutos de vuestros trabajos, ni halleis quienes socorra en vuestras necesidades. La maldición de Dios os alcance y los Santos Angeles os desamparen, los demonios os acompañen el día y la noche y la tierra os trague vivos y descendáis a los infiernos en condenación eterna

Baina kontua ez da hemen bukatzen. berra jaunaren emazteak erantzun egiten dio apaizari, baina berak euskaraz erantzuten dio:

Además la mujer de Juan Berra repet ía a todo ello en voz alta constantemente en lengua bascongada. Para vos, para vos, os caigan esas maldiciones y os suceda lo que ahí decís y no a mí

Beraz, kaleko jendeak euskara erabiltzen du bere eguneroko hizketaldian.

Hala eta guztiz ere, XVII. mendean euskara erabiltzen zela frogatutzat eman dezakegu gure ustez. Beraz, gatozen XVIII. mendea aztertzeraz.

Nahiz eta jesuiten kolegioa 1797. urterarte irekia egon, 1644. urtean kolegioaren eta misioen arrastoa galdu egiten dugu. Hala ere, XVIII. mendean berreskuratzen dugu. Garai horretan Donostian, misiolari oso garrantzitsu batzuk izan genituen, esate baterako, aita Domingo Patricio Meagher, aita Larramendi, aita Mendizabal, aita Cardaveraz, aita Daniel Meagher, eta abar.

XVII. mendean jesuitak Donostian sartzen badira, jadanik XVIII. mendean jesuitak Donostiaren zati bat gehiago dira. Garai honetan ez dago hasierako urteetan egon ziren liskarrak. Gauzak aldatu egin dira, eta jesuitak Donostian beren dotrina erakusten dute. Garai hartako (1760. urtea) berri batek dioenez, misioak ematen zituzten euskaraz hasiera batean beren kolegioko kaperan eta gero Santa Maria eta San Bizenten.

San Bizente elizan gotzainen liburu bat gordetzen zen. Bertan gotzainek ematen zituzten mandatuak idazten ziren. Liburu horren bukaeran, Donostiako historiaren datu edo berri batzuk aurkitzen dira. Berri horietako bat jesuiteri dagokie eta hain zuzen ere, Jesuiten misioei dagokie. Bertan, jesuitek misioetan zituzten ohiturak azaltzen dira (Tellechea Idigoras, 1972a: 312):

Año 1760. Doctrinas de los jesuitas los domingos de Quaresma: Por quanto convendrá saber en lo sucesivo la novedad, que hizieron los P. Jesuitas de esta ciudad el año 1760 con las Doctrinas que predicaban en bascuence a la una de la taede los Domingos de la Quaresma, se pone aquí desde que se tiene noticia.

Testu zati honek frogatzen duen moduan, 1760. urtean jesuitek doktrina euskaraz ematen zuten garizumako igandeetan. Era beran, argi uzten du hau ez dela gertatzen den lehen aldia, eta gerora datozen testu zatiek hori frogatzen dute, gero ikusiko dugun moduan.

Meza honetara jende asko joaten da eta meza jesuiten kolegioan izan beharrean Santa Mariako elizan egiten da. Bertako erretoreari baimena eskatu egiten diote, eta ordutik aurrera bertan ematen dute meza, bestelako arazoak egon arte (Tellechea Idigoras, 1972a: 312-3):

Este año de 1760 viven persona de todos estados, que se acuerdan que los Padres jesuitas predicaban la Doctrina en bascuence es la Iglesia de su Colegio los Domingos de la Quaresma a la una de la tarde: y según persuasión común de las gentes, negociaron con el Vicario de Santa Maria, que era Larriba Herrera, pasar dichas Doctrinas a su parroquia por no ser tubados en la sista que los Padres duermen en aquella hora; y para los fines que ellos se saben, quitaron al dicho Vicario un papel en que declara que los Padres no predicaban por obligación sino por su zelo y devoción. En virtud de esto, predicaron en Santa Maria varios años; y para esto parece que algunos Vicarios tenían la atención de pedir al P.Rector señalase Predicador.

Ikusi daitekeenez, jesuitak garai honetarako oso sartuak daude Donostian, eta bertara jende asko joaten da meza entzuteraz. Are gehiago, Santa Mariako elizaren zati bat bota zutenean konpontzeko, meza hauek San Bizenterra pasa ziren bertako erretorearen laguntzarekin. Bertan ez zuten arazorik izan sermoia emateko, baina halako batean, meza horietan sortzen ziren iskanbilak zirela eta, San Bizenteko erretoreak meza horiek Santa Mariara bueltatu behar zutela esan zuen. Beraz, hori gertatzen da eta mezak berriro ere Santa Mariara bueltatzen dira.

Gure ustez berri honek bere luzera eta bere aberastasunarengatik eranskin batean azaltzea merezi du eta horregatik oso osorik aurkituko duzue gure eranskinetan.

Beraz, badakigu 1760. urtean meza batzuk euskaraz ematen zirela bai Santa Marian Bai San Bizenten. Baina garai hartan ez dira mezak bakarrik euskaraz ematen, badirudi 1728. urtean elizako zenbait abesti euskaraz zirela, aipatu bisita liburuan topatu dugun bezala.

Liburu horretako berri batek dio 1728. urtean harresietatik kanpoko eliztarrentzat misioa

egon zela. Misio horretara joandakoa prozesioan atera ziren eta herriak euskarazko letra batzuek abesten zituen. Hona hemen berria bere osotasunean (Tellechea Idigoras, 1972a: 332-3):

El año 1728 (sic!) hubo Misión para la feligresia extramural. La embrió motu propio el Exmo. e Illmo. Señor D. Joaquín Xavier de Uriz y Lassaga, Obispo de Pamplona. La predicaron en la iglesia de San Bartolomé los PP. Fr. Cruz de Echeverría y fr. N. Obieta, del Colegio de Zarauz. Dieron principio el día 16 de noviembre; continuaron por 15 días consecutivos y el décimosexto hicieron una función por las almas del Purgatorio, Nocturno, Misa y responso, que cantaron las monjas. La Misión comenzaba a las dos y media de la tarde: salía en procesión de la casa del Sr. Vicario de las monjas, habitación de los PP. Misioneros. Llevaba la cruz dicho Sr. Vicario con sobrepelliz y estola morada. Cantaba el pueblo unas letrillas en bascuence. Acabada las cuales, estando arrodillados delante del altar mayor, donde se puso una imagen de María Santísima de los Dolores, el Sr. Vicario con su cruz el la grada superior, a sus lados los Padres Misioneros, daba el tono el órgano y se cantaba la Salve en bascuence, repitiéndola el pueblo. Concluída ésta, se predicaba. Lo hacían alternando los dos Padres por días. Acabado el sermón, se cantaban otras letrillas en bascuence y concluidas estas, hechaba la bendición en bascuence con la cruz de la procesión uno de los Misioneros, desde el altar.

Aipamen honek garaiko ohituren berri ematen digu. Batetik, misioak nolakoak ziren azaltzen du. Bestetik, berriz, misio horietan euskara erabiltzen dela adierazten digu.

Misioei buruz hitz egiten hasi garen honetan aipatzekoa da euskal literaturan zer esan handia izan duten zenbait autore Donostian misiolari moduan egon zirela. Autore horiek dira: aita Manuel Larramendi, aita Domingo Patricio Meagher eta aita Mendiburu. Horietaz gain, aipatzekoa da aita Cardaveraz, nahiz eta Hernanin jaio, bere nerabearoa Donostian pasa zuela eta bertako eliza batean erlijiora dedikatzeko deia jaso zuela berak aitortzen duen bezala

Baina gatozen bada aipatu berri ditugun jesuitetara. Hauek Donostian egon ziren, eta bertako misioetan sermoiak eman zituzten. Ez dakigu zein hizkuntzatan eman zituzten sermoi horiek, baina suposa daiteke, beren euskaltzaletasun probatua egonik, beraien sermoia euskaraz emango zutela. Hala ere, esan bezala, ez dugu frogarik esateko jesuitok Donostian eman zituzten sermoiak euskaraz zirela. Baina, froga dezakegu beraiek Donostian egon zirela.

Aita Mendiburuk esaten duen bezala bera Donostian egon zen misioak ematen (Altuna, 1982: 368):

quando me acuerdo de las demostraciones, que hizieron conmigo los de S. Sebastian, quando concluida mi mission de 1745 sali de alli, se me cae la cara de verguenza; pues, aunque fuera santo, no podria haver visto maiores.

Baina hau ez zen aita Mendiburu Donostian egon zen garai bakarra. Aita Mendiburu behin baino gehiagotan bueltatu zen Donostiara:

De Oyarzun pase aquel año á S. Sebastian, donde no quedaron mas señas de rabia, que las que puede inferir V.R: de lo queda apuntado antes.

Hala ere, Mendiburu ez da Donostian misioak ematen dituen jesuita bakarra. Euskal Literaturan garrantzia izango duen autore bat ere egon zen Donostian misioetan. Bera aita Domingo Patricio Meagher da.

Aita Meagher donostian jaio zen 1703. urtean. Bera euskal literaturaren historiara pasako da ardoari egindako koplak famatu batzuegatik Tellechea Idigoras jaunak dioen bezala (1972b: 227):

Es curioso que en una vida tan larga dejara una única estela histórica, precisamente en el campo de la literatura euskérica, acausa de unas célebres coplas que compusiera ensalzando las maravillas del vino.

Hala ere, ez dakigu ziur noiz idatzi zituen koplak hauek. Suposatzen da 1744-5. urteen artean idatzi zituela, baina garai horri buruz ez dago informaziorik ere, badirudi urte bete libre hartu zuela eta urte horretan idatzi zituen koplak (1972b: 232).

Un año de inactividad en 1742-3 nos indica con toda probabilidad la fecha de sus versos al vino, cuyos efectos restauradores debió sentir en su propio cuerpo.

Urte bete beranduago Oñatira joan zen eta gero Donostiara etorri zen. Bertan hil arte egon zen. Tellechea Idigorasek dioenez, oso maitatua izan zen Donostian (1972b: 232):

Probablemente su salud, ya quebrada, influyó en el traslado a Oñate (1744-5) y ya desde el año siguiente a San Sebastián, donde reaparece ejerciendo ministerios - operarius- y con cargos de consultor, Prefecto espiritual, confesor jesuita, etc

Más de veinte años en San Sebastián le ganaron la estimación popular gracias a su afabilidad y servicialidad con toda clase de gentes (1972b:232)

Beraz, aita Meagher donostian fama ona zeukan. Badirudi, beste dokumentu batzuetan ikusi dugunez, Aita Meagherrek bere sermoiak euskaraz ematen zituela, atzean dagoen anexoan ikus daitekeen bezala (Tellechea Idigoras, 1972a: 314):

Varios años predicaron en San Vicente, asta que entró de Vicario D. Joseph Antonio de Arrieta, en cuio primer años pasaron a su casa los P. Tomás Guridi, que hacia las Doctrinas, y Domingo Patricio Meagher, hombre docto y santo, a pedirle el púlpito para dichas doctrinas (las predicadas en euskara: no encontraron en casa al Vicario, porque estaba de paseo con D. Francisco Ramery, después Vicario Foraneo. Y en su presencia dicho padre Meagher dixo al Vicario, cómo y el fin que estuvieron en su casa. Predicaron sin novedad, y sin que dicho Vicario Arrieta ni su antecesor Yriarte, hubiesen pedido jamas las Doctrinas de la una.

Testu zati honek, gure ustez, garbi uzten du aita Meagherrek euskaraz predikatzen zuela, testu zatian aipatzen diren ordu batetako meza horiek jesuitek euskaraz ematen dituzten horiek direlako, hain zuzen ere.

Aita Meagher Donostian jaio bazen 1703. urte, Florencian hil zen 1772. urtean jesuitak Espainiatik bota eta zenbait urte geroago.

Hala ere, euskal literaturako historian gipuzkoar batek garrantzia izan badu berau aita Manuel Larramendi dugu. Bera, beste apaiz asko bezala, misioak eman zituen eta nola ez Donostian ere eman zituen misio horiek. Logikoa den bezala, uste dugu misio horiek euskaraz eman zituela baina horren frogarik ez dugu. Hala ere, lan honetan bertan XVIII. mendeko autoreei buruz hitz egiten dugunean Larramendiren misioei buruz hitz egingo dugu.

XVIII. mendearen bukaeran Donostian Plan Beneficial delakoa egiten hasten dira. Plan horretan XIX: mendeko Donostiaren diseinua egiten da. Diseinu egite horretan nola ez, elizak zeresan handia dauka.

Elizak bere plan benefiziala egiterakoan, katekesiari ematen dio garrantzia. Baina badirudi katekesi horretan euskarak ez duela garrantzi handirik. Horren frogagarri da erregeren aurrera iristen denean plan hori, Donostiako zenbait jende joaten dela erregerengana eta "Cédula Auxiliatoria" delako batean hiriko kontzejalek, katekesian euskara erabili behar dela eskatzen dute. Erregeak, bere delegatu baten bidez, "Cédula" delako horretan jartzen duena onartu egiten du bai eta betearazi egin behar dela ere.

Los vecinos concejantes pidieron dichas declaraciones. Primera: que a los Vicarios de las Parroquias de Sta. Maria y Sn Vicente y a los dos catequistas se les impusiese la obligación de explicar el evangelio precisamente en bascuence¹⁴ / Plan Beneficial, cedula auxiliatoria)

Beraz, donostiarren XIX. menderako lehen pauso garrantzitsuak ematen dituzte. Mende berrian euskarak elizan protagonismoa izatea bilatzen dute, eta horregatik eskatzen dute ebanjelioa euskaraz azaltzeko.

ONDORIO ANTZEAN

Atal honen laburpena egitean, ideia bat atera daiteke garbi, gure ustez. Donostian euskara hitz egiten zen eta donostiarrek beren eguneroko bizitzarako euskara erabiltzen zuten.

Nahiz eta eguneroko bizitzaren joan -etorrietan euskara erabiltzen zutela frogatzerik izan ez, atal honetan argi gelditu da elizak euskara erabiltzen zuela neurri handi batean gutxienez.

XVI. mendean ikusi dugunez, harresien barnean zeuden apaizak harresietatik kanpo bizi ziren donostiarrak salatzen dituzte jai egun berezietan (pazkoa, garizuma,...) Santa Catalinako basilikara joaten zirelako meza entzutera. Herritarrek diote bertara joaten direla meza euskaraz ematen dutelako eta harresien barnean ez direlako euskarazko mezak ematen. Apaizek, berriz, horri aurre egiten diote esanez, beraiek Donostiakoak direla eta

horregatik euskara jatorra hitz egiten zutela, eta beraien mezak euskaraz ematen zituztela, eta ez gainera mezak bakarrik, elizgizona izatearen lan guztiak euskaraz egiteko gai zirela azaltzen dute.

Mende berean hasi eta XVII. mendean bukatzen den beste epaiketa bat aurki dezakegu. Bertako arazoa aurrean aipatutako bera da: harresien barneko elizetan ez dira mezak euskaraz ematen eta kanpoan bai. Apaizek aurrean azaldutako argudioak azaltzen dituzte.

XVII. mendean ere, jesuitak aurkitzen ditugu. Beraiek beren misioak euskaraz ematen zituztela frogatzen dituzten frogak argi eta garbi azaldu ditugu. Froga horien artean aipatzekoa da: aita Solartek ematen zituen sermoiak. Garai honetakoa da ere, Urgulleko komentuaen sorrera. Gotzainak beharrezkoa ikusten du komentuan egon behar duten mojen artean euskara dakien bat egotea, honela gainerakoei interprete lana egin diezaiekeelako.

XVIII. mendean jesuitak aurkitzen ditugu berriro ere. Oraingoan beraien garizuma garaiko mezei buruzko berri bat aurkitu dugu. Bertan eguerdiko ordu batean jesuitek ematen zuten euskarazko mezaren nondik norakoak azaltzen zaizkigu. Era beran, garai hartan gertatutako iskanbila bat re aztertu dugu. Bertan apaiz baten eta senar-emazteen arteko hitz zorrotzak aztertu ditugu.

Beraz, gure ustez, hemen azaldu ditugun froga urri hauek Donostian euskara hitz egiten zela frogatzen dute. Eta ez hori bakarrik, donostian gutxienez bi hizkuntz komunitate zeudela ere ikus daiteke hemen aurkeztutako frogetan. Are gehiago, jendeak euskara jakitea funtsezkotzat jotzen da garai horietan, bestela gizartearen zati bat isolatua gelditzen da (Elejalde, 1990: 94):

Además, se recitaban en castellano; una lengua en la que la mayoría se defendía, y quizá con cierta dificultad, utilizándolo de modo coloquial, pero supondría un gran obstáculo, para comprender estas sublimes elocubraciones. Me imagino los templos repletos para escuchar estos sermones los días en los que se celebraban grandes solemnidades.

Badakigu, atal honetan landu ditugun froga gehienak elizaren ingurukoak direla. Baina elizako paperak izan dira gure ikerketan aurkitu ditugun froga askoren iturburua, eta nola ez, paper horietan elizarekin zerikusia duten arazoak lantzen dira normala den bezala.

Hartzaileak

(...) esta sociedad para su obligada comunicación con las administraciones eclesiástica y civil, más a menudo de lo que se cree, empleaba a traductores bilingües, aunque tal comprobación solo alcance a ocasiones contadas

(AGUIRRE GANDARIAS, 1992: 260)

Atal hau irekitzeko Aguirre Gandariasen hitz hauek hartu ditugu, oso-osorik bat datozelako guk bildutako datuekin. Pleituetako agiri berezi batzuek erakusten dutenez, hainbat pleitutan frogak hartzera zihoan administrazio-ordezkaria (errezptorea edo hartzailea) euskalduna zela jakin dezakegu, espreski hala adierazten duen formula bat dagoelako. Figura honen inguruan Iruñeko Apezpikutzako arduradunen artean nolako liskarrak sortu ziren ere aztertuko dugu. Dena dela, hemen esango diren gehienak Iruñeko Apezpikutzako hartzaileen esparrura mugatuko dira, Tolosako Agiritegiko prozesuetan ez baitugu figura honen aipamen edo aztarnarik aurkitu, nahiz eta ikusiko dugun moduan, frogak jasotzen zuen pertsonak euskara ulertzen zuela pentsatzeko arrazoirik baden.

XVI MENDEKO DOKUMENTU BAT

Hartzaileen inguruko informazioa batu eta arakatu ondoren, Donostiako biztanleak euskaraz mintzo zirela adierazten duen dokumentu bakarra topatu dugu XVI. mendean. Dokumentu hau ez dugu guk zuzenean jaso: Tellechea Idigoras jaunak 1967an argitaratu zuen artikulu batetik jaso dugu. Artikulu luze bezain jakingarri honen muina Miguel de Oquendo "Caballero de Santiago" izendatu ala ez erabakitzeko bildu ziren probantzek osatzen dute. Tellechea Idigorasek erakusten duenez, interes kontrajarriak zeuden Donostiako pertsona garrantzitsuenen artean, eta hauek zirela eta, probantzak biltzea uste baino luze eta zailagoa izan zen.

Frogak jasotzera Santiagoko ordenako bi zaldun etorri ziren Donostiara, Pedro Ruiz de Alarcón eta Francisco Collado Santorio. Hauek, noski, ez ziren euskaldunak, eta beharrezko testigantzak jasotzeko itzultzaileak hartu beharko zituzten. Dokumentazio originala ikusi ez dugunez, ezin ziurta dezakegu aurkeztu zuten dokumentuan egoera honen berri ematen duten ala ez, baina zaldunen dokumentua gordeta dagoen expedientean beste dokumentu batzuk ere gorde ziren; esan bezala, pertsona batzuk ez zeuden Miguel de Oquendo Santiagoko ordenako zaldun egiteko ideiarekin ados (garai hartan pertsona batek jaso zezakeen distintzio garrantzitsuenetakoa zen), eta beren ideiak defendatzeko Felipe II.ari gutun batzuk idatzi zizkioten.

Hauek dira expediente horretan gorde diren beste dokumentuak. Eta hauetako batean zera irakur dezakegu (Tellechea Idigoras, 1967: 77):

Relación de lo que se puede aberiguar del origen y dependencia y calidad de la persona de Miguel de Oquendo, en razón del ynterrogatorio por donde se manda sean preguntados los testigos de la ynformación que se ha de hazer para darle el hábito del Señor Santiago conforme a los establecimientos de su horden es lo siguiente: (...)

Y porque los más (de los testigos) son bascongados, conbiene que el ynterprete sea persona fiel, qual sería algún fraile bascongado de Santelmo que no sea de la provincia, que de otra manera, allende que podría hazer fraude, se atrasarán los testigos por temor que les descubran sus deposiciones.

Juan Lopez de Aguirre lizentziatuak Erregeri frogak jasotzerakoan Oquendoren zintzotasuna ezetsiko luketen hamar galdera berri gehitzeko eskatzen dio dokumentu horretan. Lekuko gehienak euskaldunak ziren, hala dio Aguirrek, eta itzultzailea eskatzerakoan, hau zintzoa eta fidela izan zedin eskatu zuen. Fideltasuna gorde ahal izateko, ezinbestekoa zen hartzailea euskalduna izatea. Hau honela izanik, garai hartako prozesuetan itzultzaileak izatea gauza arrunta zela pentsa dezakegu (dokumentuan ez da datarik azaltzen, baina 1582koa dela pentsa dezakegu, beste dokumentuak urte horretan idatzik baitira).

Aguirrek berak sinatutako beste dokumentu batean, antzeko kezka agertzen du (1967: 74):

Martin de Çuloaga, que es un hombre pobre, y fue hablado y prevenido por Juan Martinez de Çaldivia, coñado del dicho Miguel de Oquendo, y fue esaminado siendo ynterpetre (sic!) el mismo mesonero Joanes de Loperdi, persona sospechosa por lo que está rreferido, porque el dicho Çuloaga no sabe hablar el rromance, según el mismo lo dixo a su hijo Enrique Çuloaga, y a don Miguel de Amézqueta, clérigo.

Akusatu batek bere aldeko epaia lortu nahi izanez gero, lekukoak bere alde jartzeaz gain, itzultzailea bera ere eros zezakeen, negozioko hartzaileak itzultzaileak esaten zuena sinistu beharrean zegoen eta. Egoera hau hartzaile erdaldunak zetozenean gertatuko zen batik bat.

Gauzak honela, hartzailea euskalduna izatea edo honen ordez itzultzaile bat izatea, behar linguistikoa izateaz gain, epaia bera aldaraz zezakeen faktore bat zen, eta jendeak bazuen egoera horren berri.

Hurrengo azpiatalean Iruñetik bidaltzen zituzten hartzaileen inguruko datuak emango ditugu. Kasu honetan ere, itzultzailearen figura, talde jakin batek (hartzaile erromantzatuek) bere intereseko erabakia har zedin erabiltzen duela ikusiko dugu, beharrezkoak ziren datuak izkutatuz.

IRUÑETIK ETORRITAKO HARTZAILEAK

Errezeptoreen gai interesgarri honen nondik norakoak ezagutzen hasteko, Iruñeko Artxibategian dagoen 1778ko pleitu bat¹⁵ ekarriko dugu gure artera; prozesu berezi honetan ageri zaizkigun datuak oinarritzat harturik urteetan atzera eta aurrera egingo dugu, beste dokumentu batzuk hizpide hartuz, denboran zehar elizaren euskararen aurreko jarrera nolakoa izan zen hobeto ezagutu ahal izateko.

XVIII. medean Iruñeko Apezpikutzak berari zegozkion pleituetako frogak jasotzeko "receptor" zelako administrazio-figura bat zuen. Prozesu honetan garbi azaltzen denez hauetako batzuk euskaldunak ziren, egoera sozialak hala eskatzen zuelako: herri euskaldunetan, lekukoek ez zuten gazteleraz hitz egiten, eta horrexegatik beraien aitopenen euskaraz egiten zituzten. Prozesuan erabakigarriak gerta zitezken adierazpen hauek ulertzea beharrezkoa zenez, hartzaileetako batzuk euskaldunak izaten ziren.

Eta hau da, hain zuzen ere, pleitu honen muina. Vidaurre errezeptore euskaldunak ez du begi onez ikusten Hondarribira Latorre hartzaile erromantzatua bidali izana, are gutxiago jakinik bertako apaizaren aurkako pleitua, honek herriari euskaraz emaniko hitzaldi batean agintarien kontra agertzen zelako jarria zela. Apezpikutzako ohitura zaharraren arabera, pleituak errezeptoreen artean banatzerakoan, kontuan izan behar zen joan behar zuten herria euskalduna zen ala ez, errezeptore egokia hautatzeko, eta hau da Vidaurrek aldarrikatzen duena.

Vidaurrek bere interesak aurrera ateratzeko baliatzen dituen argudioetan apezpikutzako bi administrazio-dokumentu aipatzen ditu, gai honen inguruan Apezpiku desberdinek eman aginduak jasotzen dituztenak. Zoritxarrez, euskararen historia egiteko hain garrantzitsuak ziratekeen dokumentu hauek ez dira guganaino iritsi.

Lehena 1677koa genuke. Martxoaren 3ko agindu batean, Pedro Roche apezpikuak herri euskaldunetan garatzen diren epaiketetako frogak hartzeko errezeptore euskaldunak hauta daitezen agintzen du. Erabaki hau dirudiena baino garrantzitsuagoa da, errezeptoreen zerrendarako markatua zegoen hurrenkera bertan behera utz baitzitekeen, epaiketa jakin bat egiten ari zeneko herria euskalduna baldin bazen bertara bidaltzen zuten errezeptorea euskalduna baitzen, nahiz eta zerrendan lehenengoa erromantzatua egon. Hau noski, ez zen azken hauen gustuko erabakia; Jimeno Jurioren hitzetan (1997: 158):

Los comisarios romanizados trataron de romper la tradición, pretendiendo actuar entre vascongados pese a desconocer esta lengua. Venían arrastrando esta exigencia desde principios de siglo (XVIII mendez ari da)

Agindu honen ondorengo aztarna 1738 urtekoa genuke. Añoa y Busto apezpikuak honako agindua eman zuen urte honetan:

De data de trece de Abril de mil seiscientos setenta y siete, se dispuso que à ningun Receptor que no entendiese la lengua bascongada se le cometiese probanza en País de ella, mandamos se guarde esto a perpetuo, y que no baste el decir el Receptor, que entiende la dha lengua, sino que primero sea examinado, y aprobado por orden de nuestra, de nuestros subcesores, ò de los Jueces que hubiere en dho nuestro Tribunal

Dena dela, ez dugu ahaztu behar hauek Vidaurrek emandako hitzak direla (esan dugun moduan, barne-agindu interesgarri hauek ez dira guganaino iritsi). Aipu hori irakurrita pentsa daiteke errezeptore erromantzatuetako batzuk maliziaz jokatzeko zutela euskara ulertzen zutela adierazterakoan, eta garai hartako apezpiku jaunak jarrera horren aurrean ordurarteko neurriak gogortzea erabaki zuela. Vidaurren argudioekin jarraituz, hartzaile erromantzatuek bestelako iruzur mota bat ere erabiliko zuketzen herri euskaldunetako frogak hartzeko:

qe los Receptes Romanizados del Tribunal de V.S. se han valido de interpretes

en las sumarias qe han / recibido en tierras bascongadas, aunque pr disimular no hicieron auto de juramento, por escrito, como correspondia

Esaten duen hau egia bada, honek azalduko luke, neurri batean, hartzaile euskalduna izendatzen zela dioten hain agiri gutxi jaso izana. Hau egiaztatu ahal izateko garai horretako pleitu guztiak hartu eta banan bana hartzailea nor den, eta nolako agiriak agertzen diren aztertu beharko litzateke.

Baina errezeptore erromantzatuen presioa zela eta, 1765ean erabaki berri bat hartu zuen Miranda y Argaiz apezpikuak: "turno comun" deitu zutena ezartzea¹⁸. Honen arabera, edozein prozesutarako hartzaile bat eskatzen zenean, zerrendan lehena zegoena joango zen, erromantzatua ala euskalduna zen kontuan hartu gabe. Erabaki-hartze hau ez zen izan guztiz garbia, Vidaurreren hitzak aintzat hartzen baditugu behintzat:

(...) de primero de Marzo de 1765: dada pr el Sr Miranda, fue a mera reptazon y suplica de los Recepres Romanzados, sin producir documto ni justificazon alguna, y sin citar no ohir a los del turno bascongado, qe al tpo vivian como correspondia al parecer antes de darse; qe aunque no reclamaron pr la circunstancia qe contenia, de qe no se admitiese reptizon alguna en contrao, hasta qe dho Sr Miranda, de oficio tomase otra providena ni tubieron noticia de aquella hasta muy tarde, bien qe obserbaron la nobedad causada pr ella;

Miranda y Argaiz 1767an hil zen eta bere ordeiz Irigoyen y Dutari izendatu zuten. Honek, bi taldeen arteko harremana nolakoa zen ikusita, 1769. urtean erdibidetik egingo zuen agindua ematea deliberatu zuen: informazio "plenario"etan turno bakarra gordeko zen, baina informazio "sumario"etan errezeptore euskalduna bidali beharko zen herri euskaldunetara.

Garrantzitsua da informazio "sumario" eta "plenario"en artean zegoen desberdintasuna ezagutzea, erabakiaren jitea ondo hantzemateko. Lehena, pleitua ofizialki hasi aurretik errezeptoreak zuzenean jasotzen zuen informazioa zen; kasu hauetan bi pertsona besterik ez ziren izaten, hartzailea bera eta lekukoa, eta askotan izkutuzko izaera izaten zuten. Bigarrena aldiz, pleitua martxan zegoenean jasotzen zen, eta aipatu bi pertsonen gain, beste kargu batzuk ere izaten ziren lekukoen testigantzak entzuten zirenean. Hain zuzen ere, hauetako batzuk euskara jakingo zutela-eta, hartzailea bera euskalduna izatea ez zela horren garrantzitsua argudiatu zuen Apezpikuak agindu hau ematerakoan. Era berean, herri euskalduna izanik ere "lugar crecido"tzat bazuten, ez zuten nahitaezkoa ikusten euskara jakitea, lekuko erdaldunak topatzea lan errazagoa zelakoan.

Jimeno Juriok dioskunez (1997: 160), erabaki honen aurkako hotsak entzun behar izan zituen apezpikuak:

La Diputaci ón de Gipuzkoa expresó su preocupaci ón y disconformidad, y propuso que continuara el sistema anterior, encargándose los receptores vascongados de las diligencias en territorio guipuzcoano.

Gipuzkoako Agiritegi Orokorrean dagoen beste paper-sorta batean agertzen dira Diputazioak Apezpikuari bidali zizkion gutunak eta gai honen inguruko bestelako dokumentazioa (JD IM 4/4/77, paperak foliatu gabe daude). Gutunetako batean hau irakur dezakegu:

Se me ha comunicado, que a instancia de los Recetores Castellanos deel Tribi Ecco de este Obpado ha mandado su S.I. nro Prelado, entren tambien ellos al turno de diligs de este pais, que solamente se encargaban a los Vascongados. Esta novedad, considero perjudicial a V.Sa y sus hijos, assi porque acarrea superiores gastos, como porque el Ministro pral, a qn se confiere el negocio, ha de estar atenido a loque dijese un interprete, que regularmente ha de causar alguna alteracion al sentido de las deposiciones, y el que no se entiendan en la forma convente a hacer las preguntas, que puedan conducir a averiguar la Verdad.

Beste dokumentuetako batean, Gipuzkoako herri handien zerrenda bat dago:

Rolde de los Lugares crecidos de Guipuzcoa: Sn Sebastian 20, Hernani, Tolosa, Villafranca, Segura, Azcoitia, Azpeitia, Motrico, Deva.

Kontuak kontu, Vidaurrek aipatzen duen beste dokumentu bat da donostiarrontzako garrantzitsuena. Hartzaile honek dioenez, 1744. urtean "Libro de Repartimientos" delako bat hasi zuen Jorge Francisco de Vergara repartidoreak. Honetan, errezeptore bakoitza zein herritarra bidalia zen jasotzen den. Eta bertan aipatuak agertzen diren herrien artean Donostia dugu:

solamte pr q segun las razones q tiene el supte sacada de Libro de repartimtos

del dho Jorge Franco de Vergara penultimo repartor qe dio principio en 3 de Junio de 1744 y acaba con el actual dho Trigueros (que hasta el prete no ha podido adquirir mas el supte) en todos los negocios y comisiones que ocurrieron en los Pueblos Bascongados sigtes: Lacunza, Deva, Guirguillano, Eguiarte, Urroz: Sagues, Obanos: Ezcabarte: Alquiza: Elcarte: Fuenterravia: Sn Sebasn: Urnieta: Iurre: Estenez: Villa-Real: Garayoa: Aiezu: Zabaldica: Larrasoaña: Gollano: Albistur: Echarri: Chasberri: Gulina: Echarri-aranaz: Verastegui: Lizarza: Urroz: Beinzalabayen: Zarauz: Lesaca: Oyarzun: Alcoz: Arraiz: Roncesvalles: Espinal: Aizarna: Hernani: Asiain: Bearin: Auzoz: Lanz: Etulain: Alegria: Motrico: Elgoibar: Usurbil: Jaurrieta: Alza: Zestona: Isaba: Eugui: Burguete: Garralda: Legazpia: Beunza -larrea: Arizcun: Astigarraga: Vera: y Tolosa ; entendieron solamte Lorenzo de Elizalde, Martin Lopez, Franco Vergaña, Blas de Martirena, Martin de Eyaralar, y Juan Anto Ferraz ya difuntos, y el secreo Irisarri, Joaqn de Beunza Prior de dhos Tribus Rs, y Josef Maiz esno RI vezno de la Va de Santesteban, qe los nueve fueron Recepres bascongados 21 (azpimarkatua gurea da).

Benetan garrantzitsua litzateke liburu hori berreskuratzea, herri euskaldunen zerrenda osatzeaz gain, hauetako bakoitzean zein hartzaile izan zen eta zenbatetan joan zen jakin ahal izango baikenuke. Honek, arestian aipatutako hartzaile erromantzatuen jokoera pleituetako datuekin erkatzeko aukera eskainiko liguke; eta Donostiari dagokionez, gorde diren pleituekin erkatuta, euskara eta gaztelaren arteko harremana nolakoa zen ideia txiki bat izan ahal izango genuke: zenbat pleitutan behar izan zen hartzaile euskalduna, hala izan ez zenean lekukoak Donostia bertakoak ala beste nonbaitekoak ziren aztertu, hartzaile erromantzatuek itzultzaileez baliatu ziren ala ez...

Beste bi aipu ere badaude, Donostiako egoeraren berri eman diezaguketenak. Hauek kontrajarriak dira, baina ez da harritzeko gauza, bata Vidaurreren aipua baita, eta bestea Latorrerena. Eta dakigunez, bi hauek kontrako ideiak defendatzen zituzten (bidenabar, datu hauek zeharkakoak direla esan behar dugu): Vidaurrerenak honela dio:

de testimonio en relzon de que en el turno bascongado han estado, y estan comprendidos todos los Pueblos de la Provincia de Guipuzkoa, sin exceptuar las Ciudades, ni otros que se consideran poblados, y que solo actuaban en negocios y comisiones de estos Pueblos, dho Irisarri, y demas Receptores bascongados (...) q hasta aquí ninguna Ciudad ni Pueblo crecido de dha Provincia ha sido declarado / por Romanzado

Baina Latorrek dioenez:

qe nadie posehe universalmente el idioma vascongado, el qual tiene tantos caracteres quantos son los valles, cendeas, Arciprestasgos, y aun los mismos Pueblos en qe se versa; que en toda la costa y Pueblos numerosos de la Provincia es evidente se entienda y explica gralmente el castellano

Beste dokumentuetik atera ditugun datuak ikusita, biek egia esaten zutela pentsa daiteke (Donostiako kasuan behintzat), hau da, Donostiako hizkuntza euskara zen, baina gaztelera ere hitzegiten zen (dena dela, oso zaila da bien arteko harremana nolakoa zen zehaztea). Hau dela eta, benetan adierazgarria gertatzen zaigu bertso batzuk euskara eta gaztelera nahasita ematea (ikus "IDAZKIAK" atala)

c/2071n29 signatura duen pleitu honetan ez da ebazpenik ematen, eta, beste daturik gabe, ezingo genuke jakin hartzaileen turno nola gelditu zen. Zorionez, gorago aipatu dugun GAOko legajo horretan, 1782 urtean Lezo y Palomeque apezpikuak eman zuen ebazpenaren kopia bat gorde zuten. Honek, ordurarte baliatu ziren bideak alde batera utzi eta berri bat ezarri zuen:

para cortar todo recurso, y dilaciones que embaracen la prompta administracion de Justicia, por via de interpretacion, declaraciones o explicacion de dho Auto de Providencia, ò como mas haya lugar declaramos haver sido y ser siempre Nuestra mente y voluntad, el que se formen desde luego dos turnos distintos, el uno de los Pueblos, y Paisés castellanos ò Romanzados; y el otro para los Bascongados, de modo que en el turno Romanzado solo entren, y sean comprendidos por ahora con arreglo à dha Providencia los tres Receptores Romanzados, que son los firmantes de esta nueva instancia, con exclusion formal de los Bascongados en el; è igu / almente en el de los Bascongados solo sean comprendidos los tres receptores que posehen el idioma à saber Alduncin, Arrizabala, y Goñi expresados, y señalados para este efecto en dho Auto, con exclusion tambien de los otros tres Romanzados en dho turno Bascongado

Ebazpenaz gain, bada beste datu interesgarri bat. 1778ko pleituan euskal/erdal herrien errolda egin gabe zegoela adierazten dute hartzaile erromantzatuek, eta "Erdal Herrien Errolda" bat proposatzen dute (Irigarayk23 garai hartan euskararen muga non kokatzen zen

jakiteko baliatu zuena, hain zuzen ere). 1782 errolda oraindik egin gabe dagoela ikus dezakegu:

Y por la misma razon mandamos al Repartidor de Nuestro Tribunal con la misma calidad de por ahora, que en la distribucion de los negocios observe, y guarde el metodo, y forma que se obserbaba anteriormente, y se halla en los Libros de Repartimientos antiguos de los tiempos en que havia dos turnos Bascongado, y Romanzado señalando a cada Pueblo el Receptor Romanzado, o Bascongado que corresponda, segun se halle en dhos Libros, formando para ello desde luego dhos dos Turnos: que es lo que mandamos se obserbe inviolablemente hasta que se publique el Plan especifico de Pueblos Bascongados, y Romanzados en que estamos entendiendo

Hau da gai honen inguruan aurkitu dugun azken dokumentua.

Eta bien bitartean, zer gertatzen zen Donostian? Nolako hartzaileak bidaltzen zituzten gure hirira: euskaldunak, erromantzatutak, bata zein bestea? Zetorren hartzailea erdalduna bazen, nolako jarrera aurkezten zuen euskararen aurrean (Vidaurrek interpretaria hartzen zutenik ez zutela adierazten esan zuen)?

Galdera hauei erantzuna ematerakoan, orain arte aipatu dugun kronologia jarraitzen saiatuko gara: 1677, 1738, 1765, 1769, 1782. Aldez aurretik, dokumentu guztien lagin bat besterik arakatu ez dugula esan behar dugu. Ondorio errotuak atera ahal izateko lekukoak hartu zituzten pleitu guztiak aztertu beharko genituzke, baina lan horrek gure honen xedeak eta ezaugarriak erabat gaindituko lituzke.

Vidaurreren hitzak aintzat hartuz, hartzaileen inguruko lehen agindua 1677koa da. Bada modurik agindu hau baino lehenagoko egoera nolakoa zen jakiteko? Galdera honi erantzuna bilatzeko asmoz, 1650 inguruko dokumentu batzuk aztertu genituen, hartzailearen berri agertzen ote zen ikusi ahal izateko.

Ohar bat egin beharrean gaude. Hartzaileen kontu honetan sakontzen hasi ginenean, honi erreparatu genion: agiritegian dauden dokumentuen aurkibidean, euskaraz idatzitako zerbait edo euskararen inguriko auziren bat dagoenean, hala esaten zaigu fitxetan ere. Baina hartzaileen kontu hau ez da inondik inora aipatzen. Ikus dezagun fitxa hauetako bat, lehen aipatu dugun dokumentuetako bati dagokiona:

María Teresa de Goñi natural y vecina de San Sebastián, contra su convecino Josef Antonio de Ureta. Ambos contrajeron esponsales ratificados por una relación continua a vista y satisfacción de sus familiares, por numerosas cartas misivas cruzadas entre ambos; pero más tarde Josef Antonio se ha retirado de su cumplimiento. El demandado replica que todo lo aducido por Teresa son expresiones de amistad, pero no promesa de matrimonio. Sentencia absolutoria. Contiene minuciosa declaración de Mª Teresa, testigos, copia de 17 cartas (traducidas del vascuence) de Ureta y tres o cuatro originales (en castellano) de Teresa. Los originales fueron mandados al tribunal de Burgos.

1. fols. Moreno, c/2560 n^o6

Ikusi ahal izan dugunez, fitxetan pleitu horretan lekukorik izan den ala ez esaten zaigu, baina ez hartzaile euskalduna izendatzen den ala ez. Are gehiago, euskarazko esaldiren bat agertzen den beste dokumentu batzuetan, ez da hartzaile euskalduna izendatzeko agindurik agertzen. Bi datu hauek kontuan izanda, eta Apezpiku desberdinek emandako aginduen kronologian oinarritzat hartuta, ordurarte aztertu gabeko beste dokumentu batzuk aztertzeari ekin genion, figura administratibo hau dokumentu gehiagotan aurkitzeko asmoz.

Espero genuen moduan, bada figura horren arrastoa, nahiz eta izen desberdina hartu eta euskara zuzenean aipatzen ez den. 1645eko pleitu batean agiri hau aurkitu dugu:

El señor vicario q manda que el Repartidor nome Comisario que entienda en Recevir las Probanzas de Graciana da Enelope cona franco de Leco de San San sobre matrimonio y firme e Pampa a veynte y nueve de sepe de mil seisos qta y cinco = Balga = sanssan

Este negocio se le Reparte a mm de leon Receptr que ba a la probincia y firma con 17 de octubre de 1645.

Antzeko agiri bat dugu urte batzuk geroagoko beste pleitu batean²⁶. Gorago ikusitakoen eta hauen artean ehun urteko aldea izan arren, agiriok ia berdinak dira, bi ñabardura salbu:

≅ Terminologia aldaketa: XVII. mendean "Comisario" a dugu, eta XVIII. ean "Receptor" delakoa. Kargu bera dela dirudi, biak Repartidoreak banatzen dituelako, eta biak

frogak hartzera joaten zirelako.

- ☞ Bigarren go nabardura arretaz aztertzea da. Azken aipu honetan ikusten denez, ez da euskara zuzenean aipatzen. Gauzak honela, zer dela eta pentsa dezakegu "entender" dionean "euskara ulertzeaz" ari dela? Erantzunaren giltzarria 1738ko aginduan legoke. Bertan esaten zaigunez:

"se dispuso que à ningun Receptor que no entendiese la lengua bascongada se le cometiese probanza en Pais de ella (...) y que no baste el decir el Receptor, que entiende la dha lengua".

Honen aurrean, garaiko gaztelarako "entender en" esamoldea (dokumentazio juridikoaren hizkeran behinik behin) "zerbaitetan lanean aritzea"ren parekotzat har dezakegu. Honen adibide izango genuke gorago eman dugun aipu batean jaso dugun esaldi hau:

(...) hasta que se publique el Plan específico de Pueblos Bascongados, y Romanzados en que estamos entendiendo.

Badirudi bigarren interpretazio hau dela agirian agertzen den formula ulertzeko aintzat izan beharko duguna. Dena den, ezin uka anbiguitate-egoera horrek hartzaile erromantzatuari Vidaurrek aipatzen duen trikimailua erabiltzeko aukera ematen ziela.

Hartzaile erromantzatu batek herri euskaldun bateko pleitua jarraitu nahi zuenean, euskara ulertzen zuela esan behar zuen agindu hau -1738koa- emana izan baino lehenago (agindu honen ondoren baldintzak gogortu egin ziren). Aldiz, hartzaile euskaldunek ez zuten ezertan adierazi behar gaztelara ulertzen zutenik, tribunalean lan egin ahal izateko gaztelara beharrezkoa zuten-eta. Bestela esan, elizaren administrazioan lan egiten zuten hartzaile euskaldun guztiak elebidunak ziren, eta ez elebakarrak. Hauetako bat herri erromantzatu batera joateko ez zuen gaztelara ulertzen zuenik esan behar. Aztertu dugun 1677 aurreko laginean ez dugu euskara aipatzen duen agiririk topatu. Ez dakigu halakorik ba ote den ala ez, baina baieztatu dezakegun gauza da apezpikuak beren aginduak eman ondoren euskara aipatzen duten agiriak agertzen hasten direla.

Jendea non lurperatu erabakitzeko 1731 urteko pleitu batean, hartzaile euskaldunaren figura agertzen da. Gainera, dokumentu honetako testigantza ez da bildu ditugun besteak bezalakoak. Formalki alderik ez bada ere, datu interesgarri bat agertzen da. Izan ere, lehenago beste hartzaile bat izendatu zen, baina manu honen bitartez espreski euskalduna den hartzailea izendatzen da:

Lizdo Dn Fermin de Lubiau oficial prinal de este obispado manda q sin embargo del nombramto de Comisario hecho por el Repartidor en franco de Alexo de (___) el día doze del mes de Maio ultimo pasado para la Recepcion de las Pruebas del negocio que litiga la Ciudd de Sn Sevasan contra el Cavdo Ecco de sus parrochiales, nombre nuebamente Comisario para el mismo negocio q atiende en la Recepcion de dhas Pruebas yq sea Vascongado

Ikusten denez, XVIII mende hasieran garrantzia ematen zitzaion hartzailea euskalduna izateari. Datu hau are garrantzitsuagoa da lekuko asko elizgizonak zirela kontuan izaten badugu (hauek ziren, Vidaurreren esanetan, herri euskaldunetan gaztelara zekiten bakarrenetakoak).

Irigoyen y Dutariren agindupean, 1777an, negozio-banatzailleak Manuel de Esain bidaltzen du Donostiara, aurrerago aztertuko dugun pleitu batean 28 frogak jaso zitzaizkion. Agirian, ez da euskararen aipamenik inondik inora ageri. Eta hau ez da harritzekoa, 1781ean hartzaile euskaldunen alde eman zen ebazpen baten aurrean errekurtsioa jarri zutelako hartzaile erromantzatuak, beraien artean Manuel de Esain. Kontuan izan behar dugu pleituan agertzen denez, informazio plenario baten aurrean gaudela (sumarioak ez ziren gordetzen), eta Donostia herri handien zerrendaren barnean kokatu zutela Gipuzkoako Diputatuek.

Ondorengo testigantzak beranduagokoak dira, 1782ko agindua eman eta ondorengoak.

1782ko pleitu bati esker, 1778ko prozesu horren ondoren egoera nola gelditu zen ezagutzeko datu interesgarri bat bildu ahal izan dugu. Hau garrantzitsua da, prozesu horretan ez baitzen epairik eman, eta hau hala izanik, ezin jakin dezakegu elizako arduradunek zein erabaki hartu zuten.

Maitasun-gutunez mintzo garen atalean aipatuko dugun dokumentuetako batean, honako formula agertzen da:

El señor Lizdo Dn Vicente de Baigorri provisor y Vicario general interino deste obispado manda al repartidor denegocios de su tribunal cometa al comisario deel que tocara la recepcion de las pruebas del pleito matrimonial que litiga Dn Josef Juaquin de Garay vecino del lugar del Pasage contra Manuela Antonia

Chipres natural de Renteria: Pampa y noviembre diez y ocho demil setecientos ochenta y dos. Por el srio Moreno, Martin Josef de ( ). Este negocio, que es de Pueblo Bascongado, cometo à Martin Joseph de Alduncin Recepr designado pa los de ese idioma, respecto de tocarle por su turno. Pamplona, y Noviembre diez y ocho de mil setecientos ochenta y dos.

Ikusten denez, txanda amankomuna edo berezitua ezarri eztabaidatu eta ia bost urte beranduago, euskal herrietara hartzaile euskaldunak bidaltzea defendatzen zuen Vidaurre hartzaile izandakoa, orain negozio-banatzaille dugu.

Vidaurrek, Tolosako agiritegiko paper -sortan dagoen bere gutun bat (1781eko abuztuko) hartzaile titulua aipatuta izenpetzen du. Lezo y Palomequeren agindua 1782ko urtarrilean emana da, eta Vidaurre negozio-banatzaille 1782ko azaroan aurkitu dugu. Pentsatzekoa da azken kargu hau Lezo y Palomeque apezpikuaren agindupean eskuratuko zuela. Ordurako hartzaileen banaketa nola egin behar zen garbi zegoen, eta hala aurkitu beharko genuke dokumentazioan ere.

Eta halaxe da, 1786 urteko beste dokumentu batean 30 beste hartzaile euskaldun bat izendatzen duelako Vidaurrek, Phelipe de San Julian; honen izendapena ere bere txanda iritsia zelako gertatzen da.

Datu hauek guztiak bilduta, ondorio moduko ideia batzuk emango ditugu atal honen amaieran.

BESTELAKO TESTIGANTZAK

Prozesuetan euskara baliatzen zutela adierazten duten testigantza hauei esker froga dezakegu, lekukoaren aitortzean ez baita hizkuntzari buruzko batere aipamenik egiten. Joera honen aurkako salbuespen bakarra topatu dugu:

Recuerdo que es quanto puede declarar bajo el dho Juramento, y habiendo se le leido esta declaracion en su lengua bulgar bascongada, en ella se ratifico

Testigantza hau bitxia da, ez baita lekukoari, hau berresteko, bere aitortpena irakurtzen zaion prozesu bakarria, baina bai hau euskaraz egin zela dioen bakarria.

Dokumentu honek itzulpen kontuen inguruko beste datu bat eskaintzen digu. Dokumentuan agertzen diren euskarazko hitzak mutilak neskari idatzitako gutunetan agertzen dira; prozesuan, gutun hauek froga moduan aurkezten dira, eta hala izanik, eskribauak euskararen itzulpena ematen du hasieran. Baina euskaraz agertzen diren hitzak nahiz bestelako sinbolo batzuk epaia emateko hain garrantzitsuak direnez (hauetan bailegok ezkontza promesa dagoen, bai ala ez, auziaren erantzuna), gutunen autoreari berari eskribauak egindako itzulpena zuzena den ala ez esateko aukera eskaintzen zaio:

En obedecimto de lo q se le manda por el auto q incluye dho Despacho, hace la distinción y claridad de los enigmas y signos que dhas diez y siete esquelas comprenden descifrando su propia y verdadera inteligencia y significazion en la forma siguiente a saber (...) que el Bascuence de su primer renglon significa (...)

Donostian egiten ziren epaiketetan lekukoek (eta hartzaileek) euskaraz hitzegiten zutela frogatuta badago ere, ezinezkoa zaigu epaiketetan bertan hauetakoa zenbat mintzo zen euskaraz zehaztea. Hartzaile euskalduna bidaltzen zenetan, agiri bat gehitzen zitzaion prozesuari (orain arte aztertu ditugunak bezalakoa, alde txiki batzuk badirela ahaztu gabe). Baina hemendik aurrera hitzez esandako guztia gazteleraz agertu ohi da dokumentazioan (froga ziren neurrian, idazkien kopia literala egiten zen, beren itzulpenarekin beharrezkoa zen kasuetan).

Esan nahi baita, lekuko bakoitzari zinarazi egiten zitzaiola, eta hala jasotzen da prozesuetan. Ordea, ez zaigu esaten aitortpena zein hizkuntzatan egin zen. Datu hauek apuntatu izan balira, garai hartan euskarak nolako egoera soziolinguistikoa bizi zuen aztertzeo aukera izango genuke, epaiketa bakoitzeko kopuru absolutuak oinarritzat harturik.

TOLOSAKO AGIRITEGIAN GORDE DOKUMENTUAK

Iruñean bildu ditugun datuak alde batera utzita, dokumentazio zibilak eman duena aztertzer pasako gara. Tolosako pleituen kasua harrigarria da benetan. Hango arduradunekin hitzegin genuenean, hoberena "Criminales" delako saila begiratzea genuela esan ziguten, eta hauen artean "Por injurias" direlakoak, azpisail honetako dokumentuetan aurkitu izan baitira euskarazko testutxoak beste herri batzuetako dokumentuetan. Halaber, "declaro en vascuence" edo antzeko formularen bat erabiltzen duten dokumentuak badirela esan ziguten.

Segi baino lehen, gauzatxo bat argitu behar dugu. "Criminales" delako saila oraindik osoki katalogatu gabe dago. Katalogatua dagoen zatiaren fitxetan aurkitu dugun azken dokumentua 1680-1690 hamarkada ingurukoa da. Hau honela izanik, ezin aldera genezake hemen esatera goazena orain arte Iruñako agiritegian topatuarekin, garai desberdineko dokumentuak baitira, eta ikusi dugunez, orain arte aipatu ditugun dokumentu gehienak 1700 ondorengoak dira.

"Injurias" direlako dokumentuak (70 inguru) aztertu ondoren, ez dugu euskarari buruzko inolako aipamenik aurkitu: ez itzultzailea zegoenik, ez aitortpena euskaraz egin zenik, ez eta irainik ere.

Bada hala ere, alde batera utzi ezin dugun 1687ko agiri bat. Honetan berriro ere "entender en" esamoldea ageri zaigu, eta goian aipatu dugun arazo bera dugu honen interpretazio zuzena zein den zehazteko:

E yo ebedeciendo al dho despo dije estava presto y prompto de entender en esta Provanza

Honekin batera, badira pleituetan jasotzen den liskarra gertatu zenean jendeak euskara euskaraz mintzatu zela adierazten diguten bi aitortpen. Lehena, "agote" deitu izateagatik jarritako pleituen arteko batean (1630) aurkitu dugu. Lekuko batek hau dio:

les dixo adonde tener (?) el arozcho, que en Romance quiere decir carpinterillo

Beste batek (iraina gertatu zenean aurreko lekukoarekin batera zegoena) ematen duen erantzuna honakoa da:

(...) que si avian traydo las piedras para el agotecho que quiere decir en Romance agotillo

Pleitu osoa (eta antzeko batzuk) irakurri ondoren, garbi esan daiteke erabilitako iraina "agotecho" dela, besteren artean lehen lekukoa "un poco sordo" dela esan baizaigu lehentxoago (7 folioan bertan). Baina garrantzitsuena ez da erabili zen irain-hitza zein den argitzea, erdi gorra den pertsona batek, iraina gaizki entzunda, euskarazko hitz bat ematen duela baizik. Hau da, pertsona horrek euskararako joera erakusten du, eta ez hori bakarrik; iraina bota zuenak ere euskaraz hitzegiten zuela pentsatuko zuen, haren hitzen berri ematen ari baita bere aitortpenean.

Kontuan izan behar dugu aitortpenak gaztelera egonda ere, zehar-estiloan agertzen direla, eta hau hala izanik, ezin ziurta dezakegula aitortpen horiek zein hizkuntzatan egin ziren. Azken finean, aipatu ditugun Iruñeako dokumentuetan agiri berezi batzuk agertzen direlako jakin dezakegu nahiko garbi lekukoek euskaraz egin zituztela beren aitortpenak; bestela, ezinezkoa izango litzaiguke ezer ziurtatzea. Agiri hauek salbu, batzuetan eta besteetan agertzen diren lekukoen zin-egiteak oso berdintsuak dira formalki:

La dha Magna presento por tesos pa la primera y tercera pregtas del dho articulado a Xtobal de Cumarrieta, Juan de auza y Domingo de Arias Vezos de esta Ciud de quienes yo el dho escribo recevi Juramto por dios no sr en forma devida de derecho, y ellos, cada uno de porsí hicieron Vien y Cumplidamte

Lekukoen hitzak zehar-estiloan ematen zaizkigu ia beti. Bada salbuespenen bat, baina ez aitortpen osoari dagokiona, hitz oso jakin batzuei dagokiena baizik. Eta kasu hauetan, estilo zuzenean agertzen diren hitzak gaztelera idatziak dira. Hona esaterako 1606 urteko pleitu batean agertzen diren hitzak:

con el lancon que traya en la mano le dio un golpe y entonces el dicho martin perez - dixo, quereysme matar, y cuando esto oyeron (...)

Gorago aipatu bezala, Tolosan bildutako datuen artean bi dira, epaiketan bertan ez, baina iraina bota zeneko unean lekukoek euskaraz mintzo zirela adierazten duten aitortpenak. Bigarrena, eta aurrekoa baino garbiagoa, 1687. urteko pleitu batean aurkitu dugu:

(...) que decia a los dhos Padre e hijo salgan conmigo cobardes; a lo qual la testigo le dijo sino tenia discrecion y no mirava a las canas de aquel pobre viejo y questas razones dijo la testigo en lengua bascongada a que el dho Manuel respondio q no entendia guirigai y la testigo en su mal romanze le dijo y bolbio a decir las mismas razones

Berriro ere, Donostiako pertsona batek euskara erabiltzera jotzen du, eta ulertzen ez diotela esaten diotenean, gaztelera txarrean hitzegiten du. Andre horrek gaztelera jo behar izan zuen euskara ulertzen ez duen pertsona, Manuel de Pomarera, segobiarra zelako (hala dio

bere aitorpenean, 9. folioan). Donostian, eta batez ere Pasaian, kanpotar ugari zegoen, portuen garrantzia ekonomikoa zela-eta. Aitorpen txiki hau irakurrita, eta datu gehiago izan gabe, kanpotik zetozen gaztelarrek euskara ikasteko beharrik ez zutela ondoriozta daiteke. Edo bestela esan, garai hartarako Donostian euskara jakin gabe bizi zitekeela.

Donostian euskaraz egiten zela adierazten diguten beste arrasto batzuk ere baditugu: dokumentuetan agertzen diren euskal jatorrizko hitz askeak. Hauetako batzuk oso garbiak dira, nahiz eta mendeen joan-etorriarekin hainbaten esanahia aldatu delako susmoa izan dezakegun. Beste batzuk ordea kontu handiz aztertzeoak dira, askotan labainkorra gertatzen den etimologiaren alorrera jo beharko genuke-eta hauek azaltzeko.

Lehen azpisailean "mala be-orra" eta "Amandrea barroa"³⁹ irain-hitzak sartuko genituzke (beste dokumentu batzuetan "yegua" gaztelarazko ordaina agertzen da lehenaren modu berean erabiltuta). Euskaraz esan-idatzitako zerbait agertzen denon gaztelarazko ordaina emateko joera dagoen arren, hitz hauekin ez da horrelakorik gertatzen.

"Picherrero" eta honen oinarria litzatekeen "pichel" bigarren azpisailean sartzekoak direla deritzogu; forma hauek garai hartako Donostiako gaztelarazko euskaratik hartutako mailegu normalizatuak zirela esan daitezkeela uste dugu, bi arrazoigatik: lehenik, hiru dokumentu desberdinetan agertzen direlako; eta bestetik, lehenak gaztelarazko eratorpena jasan duelako (beraz, pentsa daiteke Donostiako gaztelarazko pitxel / pitxer barneratua zegoen hitza zela). Baina esan bezala, datu hauetan oinarrituta orokorpenak egitea oso arriskutsua da, oso oinarri ahuleko argudioak baliatuko baikenituzke.

Administrazioaren kontu hauekin amaitu baino lehenago, bada aipatu behar dugun beste datu bat. Pare bat pleitutan agertzen diren kanpoko lekukoak frantsesak dira. Honelakoetan, argi esaten zaigu galdetegia itzuliarazten dutela, lekukoak galdetzen zaiona uler dezan:

Se hico (sic) auto del dho pedimiento y acetado la dha comision y por que juntamente con el articulado por el qual los dhos testigos an de ser exsaminados (...) en lengua española (...) ordenamos que se traduxiese

ONDORIO ANTZEAN

Elizako administrazioak nahiz administrazio zibilak euskararekiko zuten jarrera aztertzeari eskaini diogun atal honi amaiera emateko, eta bildu ahal izan ditugun datuen eskasia ahaztu gabe, ondorio moduko ideia hauek papereratuko ditugu:

- ✍ Euskara ez zen, orohar, administrazioek kontuan hartzen zuten elementua.
- ✍ Donostiara, eta informazio plenarioa jasotzeko, hartzaile euskaldunak eta erdaldunak bidali zituzten negozio-banatzaille desberdinek.
- ✍ Hala ere, hau ez da hiriko egoera soziolinguistikoa onorioa, Iruñeko Apezpikutzaren barneko agindu desberdinena baizik.
- ✍ Hartzaile euskaldunak baziren, baina hau frogatzen duten agirietan oinarrituriko ondorio guztiak zalantzan jartzekoak dira, ez baitaigu esaten zein lekukok egin zuen aitorpena euskaraz eta zeinek gaztelaraz.
- ✍ Hartzaile euskaldunak izanik ere, herrian gaztelara hitzegiten zuen baten bat bazen, honengana jotzen zuten askotan, batez ere euskara galtzen ari zen herrietan (honen berri zehatzagoa izateko, irakur Iruñeko Apezpikutzako Agiritegian dagoen c/2071 n29 dokumentu garrantzitsua).
- ✍ Euskaldunen hitzak zuzenean itzuli egiten ziren (idatziak ez baziren) eta, salbuespenak salbuespen, ez zitzairen oneritzia eskatzen, itzulpen oker batek ekar litzazkeen eragozpenel muzin eginik.
- ✍ Hartzaile erdaldunek zuzen jokatzeko zutela onartuta (1777ko pleituan ez da interpretarik aipatzen), Donostian XVIII. mende bukaera aldera gaztelara hitzegiten zela ondorioztatu behar dugu. Era berean, XVIII mende buakera aldera ere euskara hitzegiten zela garbi gelditu da 1782 eta 1786ko pleituen bitartez.
- ✍ Esan bezala, garaiko egoera soziolinguistikoa berri zehatzagoa eman ahal izateko, agiritegiak dokumentu guztiak aztertu beharko lirarteke, edo "Libro de Repartimientos" zirelako horietakoren bat aurkitu. Gure honek halako lan bati bideak ireki diezazkelakoan gaude.

XVII eta XVIII mendeetako agirietan joera desberdina dagoela ikusi dugu Iruñeko dokumentazioa aztertzerakoan. Baina Tolosan bildutako dokumentuetan (denak XVI eta XVII mendeak), joera bera agertzen da, hau da, hartzailea izendatzen denean (beste prozedura baten bitartez), ez da euskara sekula aipatzen.

Joera desberdin hau azaltzeko hipotesi bat dugu, beste ikerlari batzuekin eztabaidatu beharko litzatekena. Gure ustez (eta ustea da, ez dugu baieztatzen inolako daturik), bi mende hauen arteko desberdintasuna, Gipuzkoan behintzat, ez genuke euskararen mugan kokatu beharko, hau ez baitzen mugitu, gaztelara hitzegin edo ulertzen zuen pertsona-kopuruan baizik. XVII. mendean Gipuzkoan gaztelara zekitenen kopurua XVIII mendekoa baino txikiagoa zelako ustea ona bada, pentsatzekoa da XVIII. mendean bi hiztun-erkidegoen arteko muga aldakor horiek ondo zehaztea lehen baino garrantzitsuagoa izango zela. Honen

ondorioz, eta beti gure hipotesiaren arabera, agirietan euskal herrietarako hartzaileak nora zihoazten argi eta garbi azaltzeko beharra etorriko litzateke. Ez dugu ahaztu behar 1778ko auzian, ordurarte herri erromantzatu eta euskaldunen errolda egin gabe zegoela esaten zaigula, ez baitzuten halako beharrik ikusten.

Dena dela, hau baieztatzea guztiz gaitza gertatuko den hipotesi bat besterik ez da.

Datu hauek guztiak aztertu ondoren, oso zaila gertatzen zaigu ondorio eta orokorpen zabalak egitea, ez baitugu azterketa historiko sakon bat egiteko beharrezkoak den oinarri dokumentalik. Agertzen diren datu gehienak zeharkakoak dira, eta garaiko egoeraren zertzelada bat marrazteko baliagarriak; baina hemendik aurrerago joatea ezinezkoa zaigu.

Idazkiak

Klase gorenetako pertsonak idatzitako zenbait eskutitzek datu interesgarriak erakusten dizkigu pertsona horiek hizkuntzaren aurrean zuen jarreraz. Nahiz eta euskaraz hitzegiteko gai izan, oso kasu berezitan bakarrik erabiltzen zuten. SAGARNA (1984: 44)

Atal honetan pleituetan bildu ditugun euskarazko idazkiak aztertuko ditugu: nolako pleituetan agertzen diren, nolako testuak diren, erabilitako euskaraz hitz bi... Egia baita, Sagarnak dioen bezala, testutxook idatzi zituzten pertsonak euskaraz jakin arren, oso egoera edo testuinguru jakinetan baizik ez direla agertzen idazki hauek.

Hegoaldeko euskal lurretako administrazio-erakunde desberdinen dokumentazio ia guztia gazteleraz agertzen delako aipamena aspaldikoa dugu⁴³. 1908. urtean hau esan zuen Serapio Mugikak (1908: 725):

Cuando yo comencé á arreglar los Archivos Municipales de Guipuzcoa por encargo de la Excma Diputación Provincial, era creencia general entre las personas que se ocupaban del pasado de nuestro país, la de que iba á encontrar en aquellos depósitos de papeles muchos documentos escritos en lengua vascongada, y sin embargo no ha sido así. Algunos, muy pocos, he hallado escritos en latín y todos los demás están en lengua castellana, con muy raras excepciones.

Hau ez da udal agiritegietako dokumentuetan soilik gertatzen; orain arte ikusi ahal izan dugun moduan, XVI-XVIII mende bitartean bestelako erakundeek ere dokumentazio guztia gazteleraz idazteko joera zuten. Honela, lekukoek aitorpenean euskaraz hitz egiten bazuten ere, paper ofizialetan esandakoaren gaztelerazko itzulpena ageri ohi da zuzenean, salbuespenak salbuespen (irain-hitzen bat edo beste).

Dokumentu hauetako batzuetan badira, hala ere, euskaraz idatzitako idazki nahiz pasarte batzuk. Oro har, guk bildutakoak sailkapen batera edo bestera makurtzea oso lan erraza da: berez, ez dira pleituetako prozeduraren inguruan sortutako materialak (agiriak, deiak, ebazpenak...), epaiketetan argudio baten edo bestearen frogatzen diren testuak baizik. Are gehiago esan genezake; jaso ditugun guztiak maitaleen arteko gutunak eta, testuinguru honetan bertan kokatzen den bertsoren bat dira (itzultzaileak "Versos de unos amantes" izendatu zituenak esaterako).

Ezkontza arazoak zeudeneko pleituetan bildu ditugu, beraz, atal honetan landuko ditugun datuak. Hauen artean, gehiengo ezkontzeko hitza eman eta betetzen ez zenean jartzen ziren pleituek osatzen dute. Hitza emana zutela frogatzeko, "papeles esponsálcios" izenekoak aurkezten zituzten, non bi maitaleek ezkontzeko hitza ematen baitzioten elkarri (eta askotan ezkontza handik zenbatera izango zen ere adierazten zuten). Paper hauen balioa indartzeko, bien artean idatzitako gutunak ere aurkezten ziren, ezkontzaz edo elkarrekiko maitasunaz mintzo ziren neurrian. Dokumentazioan bildu dugun euskara honelako testuetan aurkitu dugu (hitz aske batzuez gain). Era berean, eta testu guztiak 1760-1790 bitartekoak izanik, beraien artean garaikideak direla esan daiteke.

Ezaugarri tipologiko txiki hauek guztiz bat datoz beste herri batzuetako pleituetan aurkitu izan diren antzeko eskuizkribuenekin: Azpeitia (1622)⁴⁴, Uterga (1547)⁴⁵, Oiartzun (1664) 46 eta beste.

MAITASUN -GUTUNAK

Gerturatze hau egin ondoren, ohar garrantzitsu bat gehitu behar dugu: izan ere, ez dugu euskara hutsean idatzitako maitasun-gutunik aurkitu⁴⁷. Ikusiko dugunez, euskara gehienetan agurtzeko formuletan agertzen da, eta hainbatetan gutunen pasarte oso bat izatera ere iristen da, baina sekula ez gutun osoa.

Esan bezala, gehienak agur-formulak dira:

Nere maite te recuerdo la mui deseada carta con la que veo que gosas la cabal salud (...)

no te pongo mas por no molestarte, à Dios nere maitea besteren pusca icusi arte nibeti surea agur nere polita

Nere maite maite maite gustizco D^a Theresacho: Con razon seme queja Vmd deque (...)

Hortik aurrerako guztia gazteleraz agertu ohi da, maitasuna adierazteko hitzen bat salbu

(nere maitea edo antzeko esapideak).

Sagarna garai honetako antzeko beste gutun batzuez mintzo da bere artikuluan (1984), baina bada ageriko desberdintasun bat. Euskaraz idazteko arrazoietakoa bat, batez ere goi mailako pertsonen artean, izkutuko kontuez hitz egitea izango litzateke, Sagarnaren esanetan. Honela, Peñafloredaren gutun batzuk aurkezten dizkigu, joera hori erakusten dutenak. Gure testuetako egileak, ordea, behe mailako pertsonak dira, Lekuona zaharrak "herri xumea" deitu zuena. Hauek ez zuten aipamenak egiteko behar hori izango, eta hala egiaztatzen da beren idazkiak irakurri eta aztertu ondoren.

Izan ere, arestian aipatu agur-formulak ezagunak gertatuko zitzaizkien Donostiako pertsona erdaldunei (hala nola: maitea, bihotza...); eta pasartea luzexegoa denean, ez dirudi ezer izkutatzeko helburua dutenik. Are gehiago, testu horiek behin eta berriro irakurrita, ezinezkoa gertatzen zaigu lerro jakin horietan euskara erabiltzeko arrazoia. Hizkuntza batetik besterako jauzi naturala dela esan daiteke. Hona adibide bat:

Nere gustisco beguietaco Arguinpa (?). Aier la Juaquina me entrego la esquila de Vmd en cuia respuesta dice, que es imposible no sea el hijo de la desdicha, pues en este mundo para mi ni (sic) hay sino angustias congojas penalidades disgustos, yen fin, mi total mortificado, pero no me glorio que guisa Manuelcho lo tendrá dispuesto asi cumplase su Divina boluntad. Amen.

Aora me allo mui Consoladisimo de que con mi Pata tuerta seré mas dichoso en lo temporal por que por lo regular es dichoso todo Tullido, manco y Baldado asi ea Hija animate se olvidaron mas penas pues asi me persuado:

Nerea Maria Theresacho nere Soragarria ondo desio det su eayteco baña naizates paciencia bia (sic) asquo det egun abetan vara (?) gaur da amaicarren eguna nagoela esin eguituric (?) oñetatiq aun quedifisa cura eiñ ondo lenbisico irtera eguingo det suri lastam vat y ematera an artean iruquiesasu paciencia.

Siento mucho el que se haia alarmado Vmd conmigo metiendosela el plato / por el pie Amiga andar vien quesino despues suele aver las resultas como ami me a sucedido asi lo espero q. ara Vmd contanto agur prenda de mis ojos, aun q. a Vmd no le parezca a pesar del Mundo astaq. nos beamos junto a esa Vidriera que save es mui suio con (vien erido: J.V.

Aipuaeren luzeak euskaraz agertzen diren pasarteek duten balio erlatiboa hobeto hautematen eta mugatzen lagunduko duela uste dugu; horrexegatik ekarri dugu hona gutun oso bat. Kontuan izan behar dugu, gainera, hau dela euskaraz idatzia dagoen pasarte luzeenetakoa.

Zer adierazten digute gutun hauek?

Pelloren egia esatea dirudien arren, gauza nabaria da gutunak idatzi zituzten pertsonak nahiz jaso behar zituztenak euskaraz mintzo zirela. Baina zer dela-eta bi hizkuntzen erabilera hori? Pertsona horiek euskaldunak baziren, nola azal liteke testuetan agertzen den gazteleraren nagusitasuna? Irakurri dugun pasarte horretan ez dago izaerazko desberdintasunik euskaraz eta gazteleraz adierazten denaren artean, ez dirudi testua idatzi duen pertsonak ezer ezkutatu edo, bestela, nabarmentzeko asmorik duenik.

Egiate hau bezain harrigarriak gertatzen zaizkigu "c/2545 n16" prozesutik jasotako datuak. Honetan, mutilaren gutun ugari bildu da (20 inguru), eta hauetako askotan bada euskaraz idatzitako zatiren bat edo beste (pleitu guztietako euskal pasarte luzeena hauetako gutun batean agertzen da). Baina agurrak ez direnean, arestian aipatu dugun patroia jarraitzen dute, hau da, gutunaren edozein pasarte ager liteke euskaraz, esaten denaren garrantziari so egiten badiogu behintzat.

Gauzak honela, lerrook sailkatzeko bi sail bereziko genituzke:

- ⌘ Agur-formulak.
- ⌘ Pasarteak.

Satrustegik (1983) argitara emandako bost eskutitzak eta hemen aipatuak sailkapen beraren barnean sar daitezke zalantzarik gabe, nahiz eta, horiek bai, oso-osorik euskaraz idatziak egon. Pleitua 1761ekoa da (gureen garaikide beraz), matrimoniala da (gureak bezala) eta gutunak ez dira prozesuak berak sorturiko idazkiak, neskak bere aldeko argudioaren frogan moduan aurkeztutakoak baizik. Eta euskarazko hauekin batera, maitaleek elkarri gazteleraz idatzitako beste gutun batzuk ere badaude.

Datu hauek ikusita, batek pentsa lezake oso arraroa dela XVIII mende bukaera arte hauen antzeko beste gutun batzuk ez azaltzea antzeko pleituetan. Baina egoera hau ez da harriztekoa, lehenago ez baitzen ohiturarik honelako gutunak idazteko, herri xehearen artean

bederen. Kontuan izan behar dugu oso jende gutxi zekiela idazten, eta hauen artean ere, ohitura gaztelaraz idaztea zela. Behean aztertuko dugun pleitu batean, neskak mutilari kantatzen ari zen bertsoak idaz diezazkion eskatzen dio, berak ez omen daki idazten -eta.

XVI. mendean ezkontzaren inguruan bestelako ohiturak zeudela erakusten digu Satrustegik beste artikulua batean (1992). Garai hartan, ezkontitza ahoz ematen zen, askotan izkutuan, eta ez zen bitartean inongo paperik izaten (1992:56-57):

Juan de Gorriti testigo presente en el lugar de los hechos y ministro circunstancial de la ceremonia, uniendo personalmente las manos derechas de los contrayentes, según su propia declaración, dijo primero a Martín verba bulgari sermone quae secuntur (...) qui quidem martinus respondit similiter dicendo

Erabiltzen zen formulaz ez zen alde handirik izaten (1992: 55):

(...) el formulario habitual de los matrimonios secretos considerados válidos hasta el Concilio de Trento viene a ser similar en todos los casos

OSPAKIZUN KRISTAUAK

Azpiatal honetan izaera desberdina duten bi ospakizunetaz mintzatuko gara: "autos sacramentales" direlakoak, eta gabon-kantak.

Autu Sakramentalei buruzko informazio guztia Luis Murugarren jaunaren artikulua batetik (Murugarren, 1993) ekarri dugu. Artikuluan ematen dituen datuak oso interesgarriak badira ere, guk hizkuntzari dagozkionak besterik ez ditugu aztertuko.

Murugarrenek diozkenez, 1602 urtea baino lehenago Donostian honelako antzezlanak ezagunak izango ziren, urte horretan hondarribitarrek bere herrian antzeztu behar zuten lanerako Donostiara etorri baitziren jantzi egokiak erostera. 1619an casa de comedias bat prestatzeko lekua proposatzen da. 1621ean hiri kanpoko "antzerki" talde bat ekartzeko baimena ematen zaio Echeverri idazkariari.

Beste aipu batzuk badaude, baina 1668ko dokumentu batean autu hauen aipamen nabarmena agertzen da. Dokumentu honetan 1663 ospatutako beste autu batzuei buruzko informazioa ere bil daiteke. Azken hauek direla eta, susmo hau ageri du Murugarrenek (1993:718):

Su devoción sólo se extendió al trabajo personal y, para tages estrahordinarios, çintas y otras, fue nezessarios (sic) darles alguna cantidad y, a ynstan çias del capitán Sandóval, que tomo por su quenta el cuydado de la disposición, se les dieron mil y duçientos reales

No creemos equivocarnos al sospechar que el auto sacramental que pudieron representar aquellos soldados metidos a actores, bajo la dirección de su capitán Sandóval, estaría redactad en castellano, y (sic) ellos lo usaban a diario

Gorago esan dugu hauetako errepresentazio bat ospatzeko kanpoko jendea ekartzeko baimena eman zitzaiola idazkariari. Ez dugu esan ordea, kanpoko jendea ekartzea lortuko ez balitz, herriko ikasle zein elizgizon batzuei antzezlanak prestatzeko baimen berezia emateko eskatzen zaiola Echeverriari.

Ikasleak, elizgizonak eta soldauak, beraz. Hauek guztiek gaztelara ezagutzen zuten, eta ikasle zein elizgizonak menperatu ere, menperatuko zuten (eta irakurri, noski). Murugarrenen susmoak 1633an ospatutako autuez gaindi, aurretik ospatutakoak ere har ditzakela iruditzen zaigu. Hau da, autua gaztelaraz idatzia bazen, ez litzateke harriztekoa izango beraz prestatzeko (irakurtzeko) kanpoko jendea behar izatea, hirian gaztelara irakurtzen zuen jendea gutxi zen-eta. Kanpokoak ezean, hiriko jendeak presta zezakeen antzezpena, baina ez edonork, ikusi dugun moduan.

Axaleko taxonomia eginez ospakizun kristauen barnean sartu dugun beste elementua gabon-kantak ditugu.

Urkizuk 1982an "Eguerritaco cantac 1789. urtean ezan (sic) ziranac Donostiyaco erriyan" argitaratu zituen, baina zoritxarrez ez du informazio handirik eskaintzen, Donostiako Aldundian aurkituak direla besterik ez. Kalzakortak, 1999an, bila ibili arren aurkitu ez dituela esan ondoren, Satrustegik (1988) jasotako beste gabon-kanta batekin erkatzen du, ondorio honetara iristeko (1999: 138):

Aurrera baino lehen, pentsatzekoa da bi aldaeretan zaharragoa dela Donostiakoa. Zaharragoa ezezik, osoagoa eta garbiagoa ere bai. Osoagoa, data (1789), non kantatua den (Donostia), errepika eta doinuaren berri ere agertzen delako. Garbiagoa, inolako ilunune edo ezabatunerik agertzen ez delako.

Kalzakortak dioenez (1999-133) garaiko ohitura zen, batez ere herri handietan, urtero gabon-kanta berriak kantatzea:

Hona, kasurako, idazle donostiarraren (Jose Vicente de Echegarayz ari da) kanta-paper batzuen izenburuak "Eguberri kantak Donostiyako Santa Mariyako Premileizan kantatubak 1816-garren urtean" edo "Eguberri kantak Donostiyako Santa Mariyako Permleizan 1817-garren urteko eguberriyeta kantatubak". Eskuardean ditugun datuen arabera, jakin dezakegu, beraz, urtero gabon-kanta berriak ateratzeko ohitura zegoela hainbat elizatan, zein Gipuzkoan, zein Bizkaian. Hiriburuetan, itxurak direnez, finkatuago zegoen ohitura hori. Zein Bilbaon, zein Donostian, gabon-kanta berriak kanta-paperetan atera eta kantatu egiten zituzten eliza izentatueta.

Jose Vicente de Echegarayren bertsoak aita Zabalak argitaratu zituen 1964an, Auspoa sailean. Bertan jasoen artean, hamaika bertso-sorta dira gabonetan kantatzekoak, denak urte desberdinekoak eta XIX mendearen lehen erdikoak. Dirudienez, Echegarayk txikitatik herrian bizitako ohituraren jarraitzaile genuen. Eta ohitura hau ez zen izango Eguberri garaikoa bakarrik, ugariak baitira ere Ihauteri garairako jarritako sortak.

Manuel Lekuonak ere aipatu zuen Donostiako gabon-kantetako bertso bat (1956: 11), baina zoritxarrez ez digu kanta osoa ematen, ez zein garaikoa izan ote daitekeen esaten..

VERSOS DE UNOS AMANTES

Bertso hauek J.M. Satrustegik eman zituen argitara 1995. urtean. Izenburu hau 52 daramate Francisco Antonio de Maizek Ana Maria de Yarzari idatzita eman zizkion hamaika bertsoek kopia originalean eta eskribauaren kopian (atal honen amaieran gehitu ditugu). Bada bertso hauek benetan bitxi egiten dituen ezaugarri bat: agur-bertsoa salbu, beste guztiak euskaraz eta gaztelaraz idatziak daude.

Bertso guztiak zortziko txikian eta bi punturekin onduak dira; askea den bertso-lerroa gaztelaraz idatzia da, eta puntua daraman bertso-lerroa euskaraz. Aurrerago aipatuko dugun moduan, tankera honetako ezagutzen diren lehen bertsoak mende bat geratutakoak dira.

Bertso-sorta honen inguruko istorioa zinez interesgarria da. 177853 urteko ezkontza pleitu batean agertzen dira, eta Ana Maria de Yartzak bere aldeko frogak moduan aurkezten ditu (beraz, orain arte aipatu dugun sailkapenaren barnean sartuko litzateke, nahiz eta ez izan hitz-lauzko idazkiak). Francisco Antonio de Maizek bertsoak berriak eta berak idatziak zirela esan omen zion neskari. Bertsoetako batean, berarekin ezkontzeko asmoa zuela adieraziko zuen,, betiere Yartzak esandakoaren arabera. Puntu honetan oinarritzen du Yartzak bere aldeko argudioa.

Maizek, ordea, beste zerbait aitortzen du epaiketan. Bere esanetan, bertsoak ez dira berak sortuak. Bere herriko mutiko batek eman omen zizkion, eta neskarekin batera zegoela, kantatu egin zituen. Ana Maria de Yartzak bertsoak idatzeko eskatu zion, gustokoak zituen-eta. Hala egin zuen Maizek; baina, dioenez, Yartzak aurkeztu duen paperean lerro bat aldatua dago, eta aldaketa horrek, ezkontzeko eskaerari dagokionez, bertsoaren zentzua goitik-behera aldaraziko luke. Hau adierazten duten pasarte batzuk ekarriko ditugu hona:

Neskak dioena:

que en el dia quince de Abril de dho ultimo año entregò la contraria (Maiz) à la declarante (Yarza) unas canciones que estaban colocadas mitad en el Idioma Castellano y mitad en el Bascongado asegurantola ser nuebass y haverlas sacado, y escrito el mesmo

Mutilak dioena:

Item que con el motivo de haver visto la conria que mi pte leia las letras ó versos que refiere en su arto le pregunto de donde las havia adquirido, a que le respondió qe un muchacho de su tierra se las havia dado, y traido de la Ciudad de fuenterravia donde estuvo en calidad de page con el theniente Rey, y que le aseguro las havia sacado un Abogado de Tolossa, y llevada de la curiosidad dha conria le pidio una copia

Item qe quanto la conria (Yarza) asienta con referencia a las citadas letras para persuadir los contenciosos y supuestos Esponsales, es la prueba mas combincente de la injusticia con qe camina, respecto de que para qe dhas

canciones influiesen alguna cosa el renglon ultimo de la tercera copla se halla mudado de su original lo que claramente se comence de la diversa composicion que se advierte en el verso

quien tiene pte que el renglon borrado asi como demuestra decia: oraindic ezia y con esta misma expresion y no con la añadida: qe dice de letra distinta: zurequin nai det ezcondu estaban escritos dichos Bersos quando se entregaron a mi parte

Are gehiago: bertsoak Hondarribian, Tolosan, Donostian eta beste hainbat herritan kantatuak eta ezagunak ziren:

Item qe en prueba de lo relacionado hace que las referidas letras, han sido publicadas asi en la Ciudad / de Sn Sebastian y Tolosa como en diversos Pueblos, en los cuales se han cantado con toda publicidad

Benetan aldatua izan al da hirugarren bertsoa? Emango ditugun arrazoei galdera honi baiezeko erantzuna eman behar zaiola frogatuko dutelakoan gaude.

Prozesuan bertso-sortaren hiru kopia agertzen dira (nahiz eta dagokion fitxan bi besterik ez diren aipatzen). Lehen biak notarioak egindako kopiak (33 folioa, Satrustegiren artikuluan "C kopia") eta Ana Maria de Yarzak aurkeztu zuen originala (60 folioa, Satrustegirenean "A kopia") ditugu. Hirugarrena herririk herri entzun zitekeen jatorrizko bertsoa litzateke (Satrustegirenean "B kopia")

Gorago oin-ohar batean esan dugunez, azken kopia hau agertzen deneko papera berezi samarra da. Garbi dago ez dela pleituetako folioa, hauen laurdena besterik ez baitu neurtzen. Bestalde, aldeetako batean Mutrikun sinatutako gutuntxo bat agertzen da, prozesu honekin zerkusirik ez duena (Satrustegiren artikuluan ez zaigu honen inguruko aipamenik egiten). Eta benetan bitxia dena: foliazio bikoitian eskutitz hau agertzen da, eta beraz, bertsoak bakoitian gelditzen dira. Hau gutxi balitz, orriari buelta ematerakoan bertsoak buruz-behera topatuko ditugu. Gure kulturaren irakurtzeko ohituren arabera, foliazioaren alde bikoitia bakoitia baino garrantzitsuagoa da. Zer esanik ez, testua goitik behera izatea... Zergatik orduan prozesuari dagozkion bertsoak garrantzia gutxieneko aldean eta, honen ondorioz, testua bera buruz behera jarri?

Prozesu honi dagokion fitxan agertzen ez den hirugarren kopia, aipatu dugun azken hau delakoan gaude.

Ezkontza aipatzen duen bertso-lerro erabakigarriaren bila hasita zera ikusiko dugu,: lehen kopian "zurequin nait ezcondu" agertzen da, bigarrenean (Maizek Yarzari emandako kopian), oraindican echia dirudiena tintaz estalia dago, eta honen azpian "sure quin nai de (sic) escondu", beste pertsona baten idazkeraz eta bertso artean jarritako marratxoaren gainean; azkenik, hirugarren kopian "oraindican echia" bertso-lerroak isten du hirugarren bertso hau.

Bertso originalaren ilunune hau argitu ahal izateko Ursula de Amundarain lekuko ordiziarraren hitzak oso lagungarriak gertatuko zaizkigu:

Al nueve, con vista de la Carta ó Cantares que le ha sido leyda y mostrada por mi el recepor infraesto dijo que en le tercer verso, aunque dize y acaba con la diction echea, en lugar de ella, siempre a hoydo Cantar la test^o echia, cuyas palabras contempla que la Echea significa casa y Echia desengaña

la misma tes^o a solido cantar en la forma siguiente y es el tercer Berso de dhas Letras: Blanco de mi cariño afectos betea, siempre estoy pensando ceradela nerea, hermosa azuzena cerutic jachia, no puedo yo quedarme oriandic echia

Jatorrizko bertsoa azken hau dela uste dugu. Zortziko txikiaren neurria ondo betetzen du (sei silaba), zurekin nahi det ezcondu-k ez bezala (8 silaba), puntua ere behar duena du (ja(i) tsia-etsia), eta logika mailan aurreko bertso-lerroarekin dagoen alde txikiagoa da. Gauzak honela, Maizek egia esaten duela uste dugu; eta hala iritzi zuen epai-mahaia ere, epaia Maizen aldekoa baita. Lerroaren neurria dela eta, ez gaude erabat ados Starustegik ematen duen azalpenarekin (1995: 44):

Métrica forzada. (...) El que no tiene arreglo es el texto espúreo que sistituye al último verso de la estrofa número tres: Surequin nai de ezcondu (sic) (32). Suma siete sílabas en la redacción propuesta, y sólo la licencia fonética de suprimir la r de la sílaba inicial podría restablecer la medida correcta: suequin.

Gure ustez, lerro hau zazpikotzat ordez zortzi silabakotzat hartu behar dugu. Izan ere,, garbi

dago de forma lehen pertsonako aditz laguntzailea besterik ez dela. Idatzita dagoen moduan, Satrustegik de(ezkondu irakurtzen du, sinalefa egin eta hiru silaba ahoskatuz . Baina euskaraz ez da batere usua leherkari gorra (gure kasuan t) galtzea. Baliteke Ana Maria de Yarzaren aginduz testu berria idatzi zuenak neurria kontuan izatea, eta horregatik t hori ez idaztea, baina gure ustez errata baten aurrean gaude. Gainera, ez dirudi bertsoaren egitura zaintzeko ardura handiegirik zuenik, ez baitu errima inolaz ere gordetzen.

Hala irudituko zitzaion originalaren kopia (33 orrikoa) egin zuen eskribauari ere, leherkaria berreskuratu egiten baitu, nahiz eta originaleko idazkera nahasmenik ez sortzeko adina garbia izan. nait forma dugu bertso honetan. Ikusten denez, honakoan ere aditz laguntzailearen barnean soilketak daude, aurrekoan bezala, baina bestelakoak dira. Oraingoan bokalarteko leherkari ozena (d) da galtzen dena, eta gertakari hau bai oso emankorra da euskararen barnean. Fonema hori galduta bokaleen artean ere bestelako soiltzeak gertatzen dira, eta azkenean silaba bakarreko nait formara iristen gara (honek aurrekoak duen arazo bera izango luke oraindik, zazpi silabako bertso -lerroa gelditzen baita). Bigarren bertso honen punturik garrantzitsuena, eskribauaren ustez laguntzailearen fonema adierazgarriena t izatea (beste biak bidean galdu ditu) dela iruditzen zaigu. Honexegatik iruditzen zaigu kopia originalean duguna errata bat besterik ez dela.

Dena dela, eta azalpen bat (lerroa 8 silabakoa dela dioena) zein bestea (7koa) hobestu, bi bertsoetan bertso -lerroa dagokion neurrira ekartzeko aldaketa handiak egin behar direla ezin da zalantzan jarri.

Beraz, bertsook Antonio Francisco de Maizek sortuak ez zirela onartu zuen epai-mahaiak. Baina egilea Maiz ez bada, nor izan daiteke? Maizi pasa zizkion mutikoak Tolosako abokatu batek eginak zirela esan ziola ikusi dugu. Prozesuaren beste atal batean (90. orria) Vicente de Zuazola lizentziatuarenak direla esaten zaigu. Honen arrastoa jarraitu dugu, baina izen honekin ez zaigu inor agertu dokumentazioaren berri ematen duten datu-baseetan. Bai ordea, Antonio Vicente de Zuazola eta Vicente Antonio de Zuazola.

Tolosako Udal Agiritegiko "E / 6 / III - libro 18; exp: 6" erreferentzia duen pleituan (1775 urtea), Vicente Antonio de Zuazola agertzen da, Tolosako herriko "Diputado del Comun" omen dena. Baina Madrileko "Archivo Histórico Nacional"ean dagoen "LEG: 34345 / EXP 11" pleituan (1780-1782), pertsona hori "abogado de los reales" dela eta Donostian bizi dela esaten zaigu. Gauza bera GAOko CO UCI 2246 pleituan: "abogado de los Reales Consejos, vecino de San Sebastian".

Beste dokumentu batean, Antonio Vicente de Zuazola agertzen da, "abogado de los Reales Consejos y Diputado común de la Villa (Tolosa)" (TUA, "E / 6 / III -libro 19 (F.1.); Exp: 1", 1775 urtea).

Badirudi pertsona bera dela lau dokumentuetan agertzen dena. Datu gehiagorik eduki gabe, 1775 eta 1780 artean Donostiara bizitzera joango zela ondoriozta genezake, datuak ez baitira kontrajarriak (izenaren aldaketa txiki horretaz gain). Pertsona garrantzitsua zela garbi dago.

Xenpelar Dokumentazio Zentruan esan digutenez, han bilduak dituztenen artean ezaugarri hauek betetzen dituen lehen bertso-sorta XIX. mende bukaerako mendaroar batena da, guk jasotakoa baino mende bat geroagokoa⁶². Hau jakinik, aztertzen ari garen hauek benetan modako bertsoak zirela esan al daiteke? Hala balitz, Gipuzkoako herri batzuetan (goian aipatuak) gaztelera orain arte uste baino hedatuagoa zegoela ondorioztatu beharko genuke. Eta, hau esateko adina daturik ez dugun arren, ez dirudi benetakoko egoera hori zenik.

Bertsoak egiazki Vicente de Zuazolak idatziak badira, herri xumeaz gain goi-mailako hainbat pertsonak ere bertsoarako ohitura zuela pentsa liteke. Pertsona honek gaztelerekin harreman handia izango zuen, bere karguak zirela eta (ikusi dugu abokatua zela). Honek azal lezake, agian, bertsoak euskaraz eta gaztelerez idatzia egotea, gaztelera jotzeko herritar arruntek baino erraztasun handiagoa izango baitzuen, baina ez dugu arrazoi -bide honen (edo besteren) aldeko froga sendorik. Zoritxarrez, datu gehiago bildu artean, honelako bertsoak benetan arruntak ziren ala ez jakin gabe jarraituko dugu.

ONDORIO ANTZEAN

Hemen aireratuko ditugunak ez dira erro sakonezkatzat irizteko ideiak, ondorioak ateratzeko ariketa hau, datu gehiago izan ezean, benetan labainkor eta arriskutsua gertatzen baita. Hala ere, orduko garaia hobeto ulertzen lagunduko digutela uste dugu.

Ikusi dugun moduan, orain arte publikatu gabeko testuetan ez da euskara soilik agertzen, beti dago gaztelera idatzitako zatiren bat, batzuetan luzeagoa, bestetan laburragoa. Gauza jakina da idazten zekiten pertsonak gaztelera idazten ikasi zutela. Gorago, gutunetan euskara agertzeak eskutitzaren bitartez harremanetan jartzen ziren bi pertsona horiek euskaraz mintzo zirela adierazten duela esan dugu; oraingoan, eta gaztelera dagokionez, arrazoi-bide bera jarraitu beharrean gaude.

Aho-literaturaren erakusgarri diren bertso batzuk gazteleraz eta euskaraz idatziak izanak ideia hau berretsiko eta indartuko lukete. Datu hauen arabera, garaiko Donostian euskara hitz egiten zela baieztatzearekin batera, euskaldunen artean gaztelera zabaldua zela ere ondorioztatu beharko genuke. Baina zein neurritan?

Azken galdera honi erantzun sendoa ematea ez da batere lan erraza. Beste ataletan gertatu zaigun moduan, eta eskuartearen darabilzkigun datuekin bederen, ezinezkoa zaigu kopuru zehatzik aipatzea edo gizartearen araberrako estratifikaziorik egitea.

TESTUETAKO EUSKARAZ

Lan honek helburu filologikorik ez duenez, bizpahiru zertzelada baizik ez dugu emango dokumentazioan jasotako hizkeraz.

- ⌘ Batetik, idazki horiek ezin dira beraien artean besterik gabe erkatu, idatzi zituzten pertsonak jatorri desberdinekoak edo leku desberdinetan zehar ibiliak ziren-eta. Bestela esan, dialektologia historikoa egiteko ez dira datu aproposiakiak, pertsona hauekako batzuek ez baitituzte betetzen dialektologiaren barnean erabili izan ohi diren informanteak hautatzeko irizpideak; gutxienez bi eremu desberdineko euskara ezagutuko zuten (Donostiakoa eta beren jaioterrikoa, edo beren lanagatik ezagutu beharko zituztenekoak), eta honek kode desberdinen arteko nahasmena ekarriko zuen ziurrenik.
- ⌘ Bestetik, idazki guztiak batuta ere, ez genuke orduko Donostiako euskararen azterketa sakon eta osatu bat egiteko behar adina daturik, ezta hurrik eman ere. Ez dugu ahaztu behar, bildutako euskara gehiena agur-formulek osatzen dutela, eta maila apalagoan eguneroko hizkeratzat jo dezakeguna.
- ⌘ Gutunetan agertzen den hizkera herrikoitzat jo dezakegu, ez baitago testu literariorik sortzeko asmorik, eta ez dira testu juridiko-administratiboak. Honetaz gain, pertsona hauek ez zuten (euskaraz) idazteko ohitura handirik izango, ez behintzat herri batean eta bestean misiotan zebiltzanerako sermoiak euskaraz prestatzen zituzten elizgizonek izan zezaketena.
- ⌘ Aldaera ortografikoak ugariak dira, testu batetik bestera zein testu beraren barnean (luzeagoa denetan). Euskara idazteko ortografia-araurik ez edukitzearen eta euskararen eta gazteleraren sistema fonetikoak desberdinak izatearen ondorio zuzena da hau, noski.

XVIII mende amaiera

Atal honetan, handik eta hemendik jasotako datuak bateratu eta XVIII. mende bukaera aldera (eta XIX hasieran) euskarak Donostian zuen erabilera mugatzen saiatuko gara. Lan hau ez da erraza gertatzen, azterketa egiteko baliatuko ditugun datuak ez direlako batere sistematiakoak, ezta homogeneoak ere. Esan nahi baita, orain arterakoan garbi utzi dugunez, datu-iturriak zeharkakoak izan dira, batez ere epaiketetatik jaso baititugu garai hartako berriak. Eta auzietako bakar batean ere ez da zuzenean euskararen inguruko ezer epaitzen; batzuetan akusatuek beren alde erabiltzen duten argudioetako batetan hizkuntzaren gaia azaltzen da, baina hau ez da, inolaz ere, auziaren muina.

Gauzak honela, eta gure hau hurbiltze saio bat besterik izango ez delako ziurtasunarekin, gatozen orduko gizartearen azalpena egitera.

HIRIA XVIII MENDE AMAIERA ALDERA

Hizkuntzaren inguruko kontuekin hasi baino lehenago, egoki deritzogu hiriaren hainbat berri soziologiko nahiz urbanistiko emateari, geure buruak egoki kokatu ahal izateko. Maria Jesus Calvoren hitzetan:

Ni por su evolución económica ni por su ampliación en el espacio se distinguió de otros pequeños núcleos existentes en toda la provincia y la región, aunque alcanzó una prosperidad notable en el siglo XVIII con la Compañía de Caracas. A mediados del siglo XIV, San Sebastián contaba con 9.000 habitantes -Vitoria en 1850 sumaba 10.050 y Bilbao algunos más- no muchos más que en sus épocas de prosperidad anteriores, y, en una primera impresión, no se diferenciaba demasiado, ni por su actividad, pues el comercio a mayor o menor escala había sido siempre la actividad fundamental de las villas vascas, ni por su población, ni por sus componentes físicos, de otras villas guipuzocanas de cierta importancia -Tolosa, Vergara, Eibar...-, que en función de la existencia de rentistas acaudalados, grupo de presión naturalmente enfrentado a los comerciantes donostiarros, y de la incipiente industria (...) constituían otros pujantes núcleos de su provincia. (1983: 24).

Dentro del recinto murado, por el particular emplazamiento, que hacía muy reducido el espacio edificable, y sobre todo, por la cerca defensiva que ceñía la villa, la congestión era evidente. Las calles eran, según un informe municipal, fechado en 1814, y referido a la situación de la ciudad antes de esa fecha, "tortuosas, escasas de luces, poco ventiladas, ningún aseo, malsanas y peligrosas". Estas características, que podemos extrapolar, sin demasiado riesgo, a los siglos anteriores, afectaban incluso a los principales ejes viarios de la ciudad, en relación todos ellos con el comercio, y que ocupaban sólo el 18% del espacio. (1983:27).

Calvok bere liburuaren 26 eta 426 orrietan aurkezten dizkigun planoak, edota Tellechea Idigorasena (1997: 428) aproposak dira hiriaren irudi espaziala izan dezagun, aipatuko ditugun auzo batzuk agertzen ez badira ere.

Hurrengo lerroetan aurkeztuko ditugun biztanleriari buruzko kopuruak Iruñeko Agiritegian dagoen "Plan Beneficial" delakotik atera ditugu. XVIII. mendean, 1758 urtean hain zuzen ere, Iruñeko Apezpikutzan plan berria osatzen hasi zen, Miranda y Argaiz apezpikuaren agindupean. Plan Benefiziala elizaren antolamendua (elizak, apaizak, benefiziatuak...) herri bakoitzean zegoen biztanle-kopuruari egotzeko saioa zen. Donostiari zegokion plana hurrengo apezpikuak, Irigoyen y Dutarik, aurkeztu zuen. Baina Goñik esaten duen bezala, plana antolatzea ez zen batere lan erraza izan (1989:57):

Se trataba de una empresa de gran envergadura, que comenzó en 1758 y no terminó hasta bastante después de un siglo.

Ez dugu ahaztu behar tartean interes ekonomikoak zeudela. Hori dela eta, Aguado y Rojas apezpikuaren agindupean Donostiarako beste plan berri bat aurkeztu zen mendearen azken hamarkadan. Iruñeko Agiritegiko c/2633 n1-4 eta c/2632 n5-8 sortetan gorde da plan berriaren inguruko dokumentazio guztia. Plan luze bezain mamitsu honen 8. paper-sortan "Estado actual" delako atal bat dago, besteak beste Donostiako biztanleriari buruzko datuak ematen dituena.

- ✍ Lekua: Intramural. Eliza: Sta María y San Vicente. Etxeak: 588. Komunioa/Konfesioa: 4727 sin la guarnición (Ez dakigu Santa Teresa eta San Telmo komentuetako biztanleak bertan sartuak dauden ala ez; komentu extramuralak etxeetatik berezirik aipatzen ditu). Parbulook: 761 (Berez ematen zaigun kopuruaren barnean 761 haurrak ere agertzen dira, guk beste zutabe batean jarri ditugunak).

Harresien barnean bizi ziren pertsonak 5.000tik gora ziren XVIII mende amaieran.

Extramural de Santa Maria:

- ✍ Lekua: Santa Catalina. Etxeak: 9. Komunioa: 36. Konfesioa: 1. Parbulook: 7.
- ✍ Lekua: San Martin. Etxeak: 59. Komunioa: 505. Konfesioa: 63. Parbulook: 152.
- ✍ Lekua: Amara y Aiete. Etxeak: 81. Komunioa: 346. Konfesioa: 48. Parbulook: 109.
- ✍ Lekua: Ancieta o Loyola la Alta. Etxeak: 33. Komunioa: 169. Konfesioa: 14. Parbulook: 58
- ✍ Lekua: Lugariz. Etxeak: 84. Komunioa: 386. Konfesioa: 37. Parbulook: 142
- ✍ Lekua: Ibaeta. Etxeak: 63 (7 de Igueldogaña). Komunioa: 300. Konfesioa: 25. Parbulook: 120
- ✍ Lekua: Extramural SM (con las ocho casas). Etxeak: 329. Komunioa: 1742. Konfesioa: 188. Parbulook: 588 (Ban comprendidas veinte y ocho casas del Partido de Ancieta ò Loiola alta, tres casas de Lugariz, y siete del de Ibaeta las cuales se nombraran [...] y diezman por la mitad à dicha Parroquia de Santa Maria, y à la de San Sevastian el antiguo, y primician à esta ultima por entero [...]) Tambien se comprenden ocho casas en dha enumeracion que privativamente pertenecen à la Parroquia extramural de San Sevastian el antiguo).

Harresietatik kanpo bizi zen jendea etxadi handi-txikiagotan bizi zen, dokumentuan "partido" izena hartzen dutenak. Hauetako batzuk, ibaia zeharkatzea eskatzen ez zutenak, hiriko eliza nagusia zen ("matriz" dituzondoa ematen zioten) Santa Maria elizaren agindupean gelditzen ziren, goiko taulan ikusi ditugunak hain zuzen ere. Ibaiaren bestaldera zeudenak San Bizente elizaren babespekoak ziren:

- ✍ Lekua: Loyola la baja. Etxeak: 33. Komunioa: 192. Konfesioa: 16. Parbulook: 54.
- ✍ Lekua: Uliá. Etxeak: 70. Komunioa: 280. Konfesioa: 30. Parbulook: 97.
- ✍ Lekua: Eguia y Zamarra. Etxeak: 69. Komunioa: 322. Konfesioa: 33. Parbulook: 104.
- ✍ Lekua: Extramural SV. Etxeak: 172. Komunioa: 794. Konfesioa: 79. Parbulook: 255

Pasaia eta Altza ez ditu hauen barnean sartzen; bi herri hauetako elizak Donostiakoen menpe zeuden, elizaren barne-antolamenduari zegokionez. Baina gizarteari zegokionez, beren autonomia zuten garai hartan, nahiz eta, pentsatzekoa denez, Donostiarekin harreman ugariak izan. Txostena idaztearen arduradunak ematen digun hurrengo datua hau da:

- ✍ Lekua: Intramural y Extramural. Komunioa / Konfesioa: 7478. Parbulook: 1589. (Fuera de los muros se ven tres conventos, el uno de la observancia de San Francisco con quince, ò ms sacerdotes [...] el segundo de Religiosas Canonigas Reglares Agustinas de San Bartolome de la misma filiacion, con ters Capellanes Presbiteros Seculares, en el Partido de Amara y Aiete [...] y el tercero tambien de Religiosas de Santo Domingo de la Obediencia de los Prelados Regulares, en el partido de Lugariz).

Azken datu hauek okerrak direla esan behar dugu, txostenaren egilearen banakako datuak gehituz beste kopuru batzuk ateratzen zaizkigu-eta, hemen aipatzen direnak baino altuxeagoak (dena dela, aldea txikia da).

Loiola biak elkartuta, aipatzen diren gune gehienak biztanle-kopuru parekoa dutela ikusten da, 300 pertsona inguru. Hiritik gertuen daudenak dira salbuespen: Santa Katalinan oso jende gutxi bizi zen, eta San Martin aldean berriz, besteetan baina jende gehiago (bi hauen arteko desberdintasunaz errazago ohartzeko, ikus Calvo 1983: 42). Honekin batera, harresietatik kanpo bizi zen jende-kopurua, gutxi gora-behera barnean bizi zenaren erdia zela ere esan dezakegu. Hori bai, populazio-dentsitatea oso desberdina zen hiribilduan eta harresietatik kanpo.

Atal berezietan Pasaia eta Altzaren berri ematen zaigu. Biztanleriaz gain, bertako elizen historia du hizpide idazkariak.

- ✍ Lekua: Alza (Antes Artiga de Alza). Eliza: San Marcial. Etxeak: 152. Komunioa: 745. Konfesioa: 68. Parbulook: 227.
- ✍ Lekua: Pasage de Aquende. Eliza: San Pedro. Etxeak: 80. Baserriak: 13. Komunioa: 431. Konfesioa: 34. Parbulook: 106.

Datu guztiak bilduta, zifra hauek izango genituzke:

- ✍ Guztira. Etxeak: 1321. Baserriak: 13. Komunioa: 8439. Konfesioa: 369. Parbulook: Guztira: 10745 (Esana dugun bezala, ez dakigu komentuetako biztanleria emandako datu hauen barnan sartzen diren ala ez).

Dena dela, biztanle hauek guztiak ez ziren, ezta urrik eman ere, Donostian bertan jaiotakoak. Plan Benefizialean, esaterako, hirian kanpotar ugari ibiltzen dela esaten zaigu:

al numo 7 se hace cargo de que por no existir mas que los dos Vicarios y diez y seis Beneficiados al tiempo de su comision no se podian celebrar las funciones Parroquiales conla Magestad correspondiente a las Parroquias de una ciudad populosa, mui frecuentada de extrangeros y Plaza de Armas

Kanpotarrak atzerrikoak nahiz probintziakoak izaten ziren. Honen berri jasotzeko, zeharka bada ere, garaiko pleituetan begiratzea besterik ez dugu: berauetan agertzen diren pertsona asko Donostian "residentes" edo "vecinos" direla esaten zaigu, baina guztiak ez dira "naturales". "Versos de unos amantes" deitu dugun atalean esaterako, Francisco Antonio de Maiz hirian lanean ari zen ordizierra dela ikusi dugu; hirian zegoen ere, 1687. urtean, euskara ulertu ez eta andra zahar bati hain erantzun zakarra bota zion Manuel de Pomarera segobiarra; gerrate desberdinetan (eta gerrarik ez zenean) ingelesak, portugesak, frantsesak... izan zirela ere badakigu; hauei guztiei, komentuetara kanpotik etorritako fraileak gehitu beharko genizkieke.

Honek bere ondorio filologiko zein soziolinguistikoak ditu. Filologikoen artean dialektalak nabarmendu beharko genituzke; Zuazolaren bertsoetan agertzen den euskara donostiako euskaratzat har dezakegu? Ez dugu uste interpretazio zuzena litzatekenik. Gauza gertatuko litzateke Pasaiaiko Josef Joaquin de Garayren hizkerarekin: bere gutunetan dioenez, Oiartzun aldean ibilia zen erosketak egiten, eta bertako hizkera ezagutuko zuela pentsatzera garamatza datu honek.

Orain aipatu ditugun irizpide hauek ez dira garrantzitsuak hizkuntzaren soziologiaren barnean. Maiz ordizierra bazen ere, neska donostiarrak euskara zekiela garbi dago, aldatzen duen bertso-lerroa euskara idatzitakoetako bat baita, eta ez besteetakoa. Eta ederki ulertzen du aldaketa horrekin adierazi nahi duena! Hizkuntzaren soziologia aztertzen hasita, garrantzitsuagoa litzateke euskara eta gazteleraren (eta beste hizkuntza batzuen) artean nolako harremana zegoen zehazten ahalegintzea.

GARAIKO AUTOREEK ESANAK

Azpiatal honi hasiera emateko, testigantza berezi bat ekarri nahi genuke gure artera. Berezia, ez delako mende bukaerakoa, hasierakoa baizik (1700 urtean argitaratu zen liburua Londresen); eta berezia, ez delako euskaldun batek idatzia, ingeles batek idatzia baizik.

Mende hasieran ingeles bat izan zen hirian, bere ibiliak oroituta liburu bat idatzi zuena (liburuan ez zaigu bere izenik ematen, formula bitxi hau baizik: One lately come from thence). Garaiko ohiturak ezagutzeko liburu interesgarria da, are gehiago kanpotar batek idatzia dela haintzat hartzen badugu. Nola ikusten zuen kanpotar honek euskararen egoera gure hirian? Harritzekoa gerta badaiteke ere, liburu osoan zehar aipamen txiki bat besterik baino ez dio merezi euskararen berri emateak, arrantza eta arrantzaleei eskaini atalean:

VI. La pesca y los pescadores. (...) El lenguaje soez y la algarabía de los vendedores de pescado del mercado de Londres, no es nada comparado al que arman los pescadores y vendedoras de manzanas en San Sebastián. Siempre andan a la greña, se abofetean a conciencia y no vuelven a ser amigos en una semana. Su lenguaje com ún es el vasco, que es tan diferente del español como el gal és del inglés

Bi puntu berezi daitezke aipamentxo hau irakurri ondoren: euskara herri xehearen hizkuntza arrunta zela lehenik, eta gazteleratik oso desberdina zela bigarrenik. Baina esan bezala, liburu osoan zehar aipamen hau baino ez da agertzen; beraz, ezin ondorio sakonagorik atera.

Ikuspegi kronologikoa oinarritzat hartuta, Domingo Patricio de Meagher⁶⁸ genuke hurrengo autorea. Hau, aipatuko ditugun besteak ez bezala, jaiotzez donostiarra zen (1703). Bere gurasoen jatorria kontuan izanda, Telleche Idigoras meritu handikotzat jotzen du Meagher -ek Donostiarekiko erakusten duen harremana (Tellechea Idigoras, 1972:228):

La oriundez irlandesa por parte de padre, cosa no infrecuente en San Sebastián, y la del apellido castellano de su madre, hacen más meritorio el enraizamiento de San Sebastián en este hombre.

Are gehiago esango genuke guk: laudatzekoa da ez bakarrik hiriarekiko duen atxekimendua, baizik eta euskararekiko erakusten duena ere. Kontuan izan behar dugu Tellechea Idigorasek eskaintzen dizkigun datu biografikoen arabera, Meagher 17 urterekin Medina del Campora joan zela bere ikasketak jarraitzera, eta hogeitaz luzez ez dugula bere berririk Euskal Herrian. Egia da kanpoan izan zenean euskal jesuitekin ibili zela, baina honek ez du bere atxekimenduaren balioa murrizten.

Gazteria hiritik kanpo pasa ondoren, ikasketak eta kargu desberdinak betetzen, 1745-46 urtean Donostiara itzuli zen, eta bertan izan zen 1767an Espainiako Erregeek jesuitak estatutik kanporatu zituen arte. Florentzian hil zen 1772an. Meagher ardoari eskaini zizkion bertsoak idazteagatik pasa da euskal literaturaren historiara. Guri interesatzen zaiguna ordea beste datu bat da. Izan ere, San Vicenteko "Libro de Mandatos"en bere izena aipatua aurkitu dugu (Tellechea Idigoras, 1972a):

Varios años predicaron en San Vicente, asta que entro de vicario D. Joseph Antonio de Arrieta, en cuio primer años (sic) pasaron a su casa los P. Tomas Guridi, que hacia las doctrinas, y Domingo Patricio de Meagher, hombre docto y santo, a pedirle el pulpito para dichas doctrinas.

Esatera goazena baieztatzeko oinarri dokumentalik ez dugun arren, jesuiten ohiturak (berrikus lehen atalan esandakoak) eta bere euskalzaletasuna kontuan hartuta, Meagherrek doktrina euskaraz irakatsiko zuela ondoriozta daitekeela deritzogu.

Euskal autoreek Donostiako euskararekin izan zuten harremana aztertzen ari garen atal honetan, ezin utzi dezakegu Larramendi handiaren lana aipatu gabe. Tellechea Idigorasek atera zuen Corografiaren bere edizioan, datu hauek ematen dizkigu (Tellechea Idigoras, 1969:VII):

1734. Inicia su estancia en Loyola, donde permanecerá hasta su muerte. En 1937 predica en San Sebastián y Pamplona con motivo de la canocización de S. Francisco de Regis. Se publican algunas de sus obras: Discurso (1737), Diccionario y Nueva demostración (1745). Escribe su réplica a los Diaristas de Madrid (1748). Interviene en la reforma de las Agustinas de Hernani, San Sebastián, Mendaro, Motrico y Plasencia (1750), y asimismo en los pleitos de Hernani con Urnieta y San Sebastián, publicando dos alegatos (1750), y en el asunto de la fábrica de anclas de la misma villa, escribiendo sus cartas al marqués de la Ensenada (1752). Se mueve dentro de Guipuzcoa (San Sebastián, Hernani, Pasajes, Tolosa, Motrico, Zumaya, etc...).

Datu horiek ikusita, Larramendik Donostia ondo ezagutuko zuela pentsa daiteke. Bertako euskara behintzat bai, hala erakusten baitu bere azken obra den Corografian (1754 aldera idatzia). Obra honetan, Gipuzkoako herri desberdinetako hizkerari buruzko datu batzuk eskaintzen dizkigu, eta hauen artean Donostiakoa aipatzen du. Ematen dituen datuak oso urriak badira ere, aipatzen duen ezaugarrietako bat hitz eta esamolde batzuetan donostiarrek erakusten duten erderakadetarako joera da (Tellechea Idigoras, 1969:300-301):

desde San Sebastián hasta Tolosa interrumpidamente det, dezu, du, y debiera ser deu, degu, dezue, dute, y había de ser dute. (...) En San Sebastián (son conocidos) por el barbarismo primeracoa y el solecismo esango nazu, por lembicicoa, lenengoa y esango didazu.

Larramendiren inguruan euskararen aldeko mugimendua sortu zela gauza jakina da, baina andoaindarraren jarraitzaile garrantzitsuenak aipatzerakoan bi autore aipatu izan dira bereziki: Kardaberaz eta Mendiburu, hauek ere, Larramendi bezala, jesuitak. Bi hauek ere izan zuten, modu desberdinean bada ere, Donostiarekin harremana.

Kardaberazek bere gaztaroko hainbat urte Donostian pasa zituen (ama donostiarra zuen). Bertako Jesusen Lagundiaren Ikastetxean sartu zen 11 urte zituela, eta 3 urtez bertan ikasten aritu zen, Iruñeko Ikastetxera joan zen arte. 1761 urtean argitaratu zuen Eusqueraren berri onac izeneko liburuan, "andre donostiarraren erretorica" zertan den azaltzen digu Kardaberaz, 1973:164-165):

Befte errecardari afco oi dabiltzan bezala, au batetic beftera bere gaufac faltcen, edo tratuan cebillen. Erri batean, ala bearrez, Galai gazte batequin topatu zan: eta icufi, ta ezagutu zueneco, abegor chit gozo, ta agafajo chit andiac eguiten afiziacion: Ay au ancontra! Ciña, ta bedeica: au Galaia! Au joia preciatua! Aufe bai gure Donoftiaco femea degula! Onela befte milla edertafun Gazte orri efanciozan.

Araco beren tratu gaucetara etorriciranean, orra non gure galaiac efqueñi charren bat eguin, ta bear etzan moduren bat errecardariari eracutfi, ta biac aferratuciran: ta / tortilla goitic bera irauli, ta andrearen beletac guirabuelta ariñ eman, ta Gaztearen contra biurtu, befoac guerrian ifiñi ta desaire guciaz efaten afizitzaion: Nere gende onac, cer icufi bear otedegu? Zer efqueñi degu au, edo norc eguindigu? Oni beguira: au nongoa ote degu. Onen pachadari beguira! Ea: quen orpoetatic, coartoan bofiteco eftampa: que gure beguietatic: ez guri beñtatz orrelacoric. Au nor degu? Gu Efpañol purupuruac. Au nongoa den ezdaqigu. Gure Aita, ta Ama Francefac ciran: baña gu Efpañol garbiac San Vicenteco Pontean bateatuac. Gendeonac: au cer degu? Quen ortic, Ay au contua! Dearbuac (sic) icufidu golillarequin aftoa.

Eta onela befte gauza afco, edo ahora cetozquionac aufardia aundiarequin efan, eta Galai ori lotfaturic utci zuen: eta eftudiantea bazan ere, bere Legueac eta Erretoricza Andrearenac ondatuciozcan, ta bereac, eta gueiago aditu, ta gueiagoren bildurrac ifsillic eguin erazocion.

Gauza bitxia da, oraingoan ere euskara (ingeles izengabeak esanaz oroi) saltzaille baten ahotan agertzen da Donostian. Are gehiago, Kardaberazek aipatzen digun andere hau ingelesak irudikatu zituenak bezain zalapartsua dela esan daiteke, testua irakurri eta gero. Hemendik aurrera atera daitezken ondorioak linguistikoak besterik ez dira, hauxe baita jesuita hernaniarraren hizpidea bere lan honetan.

Hiru urte geroago, Peñafiorida konteak, bere El borracho burlado antzerki-lana argitaratu zuen. Honetan, bere lana tajutzeko euskararen zein hizkeraz baliatu ez zekiela eta, hau esaten digu (Munibe, 1907: 389-390):

Pero luego me saltó la dificultad del Dialecto, de que me havia de servir en ella. Si me valia del de Azcoytia huviera sido poco grato à todo el resto del Pais hasta la Frontera de Francia, por la preocupacion que tienen contra el Vascuence, ó Dialecto de Goi-erri, y si queria usar del Dialecto de Tolosa, Hernani, San Sebastian &c. exponia a los Actores à hacerse ridiculos; pues seria dificil que todos pudiesen imitarle bien.

Gorago izendatu dugun Mendiburu ere Donostian izana zen, misiotan. 1765. urtean bere Probintzailari gutun bat bidali zion; Larramendik bere liburuaz egin zuen zentsura dela eta kezkatu agertzen da Mendiburu, eta bere aldeko argudioak aurkezten dizkio jesuiten arduradunari. Besteren artean, misiotan ibilitako herrietan abegi ona izan zuela aipatzen du (Larramendik besterik omen dio). Hauetako herri bat Donostia dugu. Bere hitzak irakurrita, bertako ikastetxeko jesuitekin harremanak zituela ikus dezakegu (Altuna, 1982: 365-366):

Dijò poco despues el Rector de S. Sebastian P. Alustiza, havia examinado mi obra, y que el punto de danzas que alli toco, en ninguna parte lo havia visto mejor / tratado.

Aurrerago, hau dio Donostiako egonaldiez (Altuna, 1982: 367-369):

Dice el Censor (Larramendi) lo primero, que dejo irritados los pueblos, en que hago mission, y hostigada à la gente distinguida de ellos (...) Y aun hablando de mis misiones podrè contar hechos, y testimonios de facil averiguacion, que prueban, no hostigan ellas por lo comun à la gente distinguida, que las oye; y apuntarè solo los de quatro lugares de la Provincia, donde hay mas gente distinguida, que en los restantes de ella; y son S. Sebastian, Tolosa, Azpeltia y Azcoitia.

(...) Quando me acuerdo de las demostraciones, que hizieron conmigo los de S. Sebastian, quando concludida mi mission de 1745 sali de alli, se me cae la cara de vergüenza (...) El mismo año, ù 11 despues de dicha mission me escribiò el P. Junta desde el Colegio de S. Sebastian, no dejasse de visitar à una Señora Azcue, que casada con el Patron de la Iglesia de Ernani pasaba à aquella Corte desde el mismo S. Sebastian, diciendome, lo estimaria mucho, y para prueba de esto añadia: por que, P. Mio, es mucha estimacion, que con su mission adquiriò aqui V.R. Este oto ño dos Cavalleros de S. Sebastian, que estaban tomando el agua de Ibero, fueron como dos leguas de camino à donde estaba haciendo mission sin otro motivo, que el de oirme. Posteriormente se me ha remitido parrafo de carta del P. Rector Alustiza, en que manifiesta deseos, de que vuelva alla à hazer nueva mission

Mendiburuk ez du esaten Donostian eginiko misio hauek euskaraz hala gazteleraz egin zituen. Baina badugu euskaraz eginak izango zirela pentsatzeko arrasto bat. Gutun honetan bertan zera dio (Altuna, 1982:368):

Y si quisiere creer testimonios de fuera, le podrè asegurar, que aun en tierras

castellanas sucede lo mismo; pues he hecho dos misiones en Puente, y tres en Tafalla, y en ambas tuvè mas gente, que antes, en la ultimas misiones.

Hau irakurrita, orain arte aipatu dituen lau herriak (Donostia, Tolosa, Azkoitia eta Azpeitia) euskalduntzat zituela ondorioztatzen dugu, bestela ez zukeen oraingoan desberdintasuna azpimarkatu beharrik.

Autore hauen lanak irakurrita, eta beren bizitza aztertuta, Donostia euskalduna ezagutu zutela baieztatu dezakegu; are gehiago, Larramendiren, Kardaberazaren eta Muniberen lanetan Gipuzkoako beste herri batzuenarekin batera Donostiako euskararen aipamena zuzena egiten zaigu, batez ere ikuspegi dialektalean oinarrituta. Nabarmentzekoa da hala ere, autore hauek ez dutela probintziako herri euskaldunen zerrenda osatua egiten (ez da beren helburua, ezta gutxiago ere), arrazoi desberdinak direla medio, aipamen berezia merezi dietenena baizik. Eta hiruetan Donostia agertzen da. Aukera hau are nabarmenagoa gertatzen da Eusqueraren berri onac liburuan, Kardaberazek adibide egokiak ematerakoan Donostiako eta Elorrioko hizkerez besterik ez baita baliatzen. Bi hauek agertzea ez diogu ikuspuntu dialektologikoari zor, adibide hutsak besterik ez dira eta.

ELIZA INGURUKO KONTUAK

Aurreko azpiatalean euskal autore desberdinez (Munibe salbu) esan duguna primeran azalenez puntu honen barnean ere. Izan ere, beste guztiak jesuitak ziren, eta Kardaberaz ezik beste hiruak Donostian mezak euskaraz ematen zutela esateko pisuzko arrazoiak daudela ikusi dugu. Egokiago iruditu zaigu ordea autore horiei atazltxo berezi bat eskaintzea, euskal literaturaren historian izan duten garrantzia gordetzeko edo.

Badira baina, eliza, edo elizaren ohiturak, prozedurak... oinarrian dituzten beste kontu jakingarri batzuk, batez ere mende bukaeran dokumentatuak agertzen direnak. Orain arteko ataletan aztertu ditugu berriro gure artera ekarriko ditugun hauek, baina ikuspegi diakronikoa ipar-orratz hartuta izan dira aztertuak. Hemen ikuspegi sinkronikoari emango diogu lehentasuna (nahiz eta urte-tarte zabala hartzen dugun), aldiberean gertatzen ari zirenak elkarren parean aurkeztuz XVIII mende amaierako iruditxo hau ondu ahal izateko.

Ikusi dugu Iruñeko Apezpikutzak nolako erabakiak hartu zituen historian zehar epaiketak zirenean datuak jasotzeko moduz. Nagusiena lekukoaren ama-hizkuntza errespetatzea izan zela esan daiteke, nahiz eta erabaki hauek ez ziren euskararen onurarako hartzen, halabeharrik bultzatuta baizik. Hau da, herri euskaldunetara joaten zen hartzaila erromantzatua bazen, handiagoak izaten ziren eragozpenak eta trabak, aldeko puntuak baino. Eta ez dugu ahaztu behar, garai hartan ez zela zailegia hartzaille euskalduna topatzea, gure hizkuntza zabilduago eta erroatuago baitzegoen XVIII. mendean.

Gotzai desberdinek emandako agindu eta autu desberdinak Donostian nola ispliatzen ziren aztertzen saiatu gara "Hartzailleak" deitu dugun azpiatalean. Bertan erakutsi dugunez, mende amaierako dokumentuetan hartzaille euskaldunak agertzen dira, baina baita erdaldunak ere, une bakoitzean indarrean zegoen aginduaren arabera. Ikusi dugu era berean, Donostia herri handia eta kostako izanik, pertsona erdaldunen kopurua probintziako beste herri batzuetan baino altuagoa zirela iradokitzen dutela hainbat dokumentuk. Zoritxarrez, ezinezkoa gertatzen da kopuru zehatzak ematea. Batetik, horrelako datu zehatzik ez delako inon agertzen; eta bestetik, dauzkagun iradokuzinak kontu handiz aztertzeakoak direlako: datuak ematen dituen pertsonak nolako interesak defendatzen dituen, datuen fidagarritasuna ere halakoa izango da.

Gauza jakina da halaber, apaizek meza garaian zabaltzen zituzten berriak ere askotan euskaraz ere ematen zirela. Hala adierazten du, adibidez, Altxako apaizak 1789 urtean, Donostiako Plan Benefizialean gorde den agiri batean:

He dado a entender en lengua bascongada (...)

Esan dugun hau hala bada ere, ez dugu ahaztu behar beste hiru eliztako apaizek ere berria zabaldu duteneko agiri bana izenpetzen dutela⁷⁰, eta inork ez duela euskaz baliatu den ala ez adierazten.

Orain arte aipatu gabeko datu batek elizaren ingurukoak borobiltzen lagunduko digu. Hau ere mende amaieran Apezpikutzak prestatu zuen Plan Benefizialean aurkitu dugu. Plan zabal eta mamitsu honetan aurki daitezkeen dokumentuak askotarikoak dira: agiriak, diru-kontuak, hiriaren egoerari buruzko txostenak... eta gutunak, aztertzeraz goazena bezalakoak.

1790 hamarkada hasieran, gudaoste frantziarrak Donostian sartu ziren, eta eraso honen ondorioz donostiar askok hiritik alde egin behar izan zuen, hauen artean hainbat elizgizon zirela. Hauetako batek, frantsesak joan ondoren hirira bueltatzerakoan, kanpoan izan den epea kontuan izanda zegozkion ordain-sariak ordaintzeko eskatzen die bere agintariei. Hauek dira darabilzkienez argudioak (orriak oso barnean josita daudenez ezinezkoa da lerro osoak irakurtzea):

confesaba à quantos (se) me presentaban sin embargo de ser (tal) el furor delos Franceses, que arroja(van) al suelo las Forma Consagradas, (que) existian en el Sagrario, las que (nos) trajo el Sacristan secular en co( ) à las dos y media dela tarde, y la (a)sumi por el temor de ser arrestado (aque)lla noche y conducido à la Ciudadela (de) Bayona en donde estaban mis ama(dos) Hermanos. Haviendo podido emigr(ar) a este tiempo, Dios por su alta prov (iden)cia me destino con increíbles peno(sos) trabajos à la Ciudad de Santander (donde) halle muchisimas familias emigra(das) de esta Ciudad, à quienes asisti (por) todo el tiempo de la emigracion (con) puntualidad, y continua concurren (cia) al Confesionario, aguantando, y pa(se) muchisimas mañanas enteras, y c (onfe)sando tambien en sus casas à los (enfer)mos, y ayudandoles de dia y de no(che) à bien morir por hallarme en el m(ucho) tiempo de dicha emigracion solo (de) Confesor Vascongado, aprobado po el (Si)nodo de aquella Diocesis

Aipamen luzea da, baina garaiko bizipen latzak naturaltasun handiz ispilatzen dituenaz, eta (guk dakigula) argitaratu gabe dagoenez, egokia iruditu zaigu gutunaren zati luze hori transkribatzea.

Apaiaren aldarrikapena hau izango litzateke: kanpoan izan den urteetan, bere lana egiten jarraitu du, hau da, donostiako herritarrei behar zituzten zerbitzu kristauak ematen jarraitu du, nahiz eta ez den Donostian bertan izan. Hori dela eta, hirira bueltatzerakoan bere soldata eskatzen du.

Gure aztergaiari dagokionez, gutun honetan aurkitzen dugun datu interesgarriena Santander-eko sinodoak donostiarren zerbitzurako bera izendatzea da, lurralde hartan dagoen apaiz euskaldun bakarra delako hain zuzen ere. Bestela esan, gerraren ondorioz hiritik kanpora emigratu behar izan zuten donostiarren gaztelera oso txarra izango zen, Santanderreko apaizei Ama Elizak agindutako zerbitzuak eskaintzea ezinezkoa gertatzen bazitzaien.

Datu honek hartzaileei buruzko aginduekin lotura estua duela uste dugu. Izan ere, honek azalduko luke neurri handi batean, zergatik 1765 eta 1767ko aginduen babespean hartzaile erromantzatutak etortzen zirelarik, 1782ko agindua eman zenean atzera berriro hartzaile euskaldunak etortzen hasi ziren. Herria ez zen gaztelera ulertzeko gai, ez eta aldi behin errepikatzen ziren formula erlijiosoak ulertzeko ere. Honexegatik, eta Lezo gotzaiaren aginduak babestuta, Vidaurrek hartzaile euskaldunak bidali zituen Donostiara, gorago ikusi dugun moduan.

Jesuiten joan-etorriak, hartzaileen gora-beherak edota oharak emateko erabiltzen zen hizkuntza aztergai izan ditugunetan, bidenabar, elizak euskararen alde (edo kontra) egindakoak aztertzen ari ginen. Baina herriak bere kristautasuna modu aktiboan ere bizi zuen. Hau erakusten diguten bi datu ditugu.

Batetik, Donostiako hiriak Plan Benefiziala zela eta erregeri bidali zizkion eskaerak izango genituzke. Hauetan lehenak Santa Maria eta San Bizenteko parrokiatako elizgizonei ebangelioa euskaraz azal ezaten agintzea eskatzen zuen (seinale lehenago gaztelera irakasten zutela). Kabiloak bere aldetik egin zituen eskaeratan, ez du hiriarren hau atzera botatzen (agindua betetzea ez zen oztopo handia izango).

Bestetik, herri xumeak fedea elizatik kanpo ere bizi zuen, bere modura noski. Esaten ari garen honen adibide garbia dugu urtero gabonetan bertso edo koplak berriak abesteko ohitura, herri euskaldun askotan bizirik zegoena, Lekuonak erakutsi zigunez. Donostiaz ari garela, ezinbestekoa da bi mendeen artean bizi izan zen Echegarayren izena hizpide hartzea, ohitura honen adierazgarri apartekoa izan baitzen.

BESTELAKO AZTARNAK

Lanaren sarreran esan bezala, udal agiririk baliatu ezin izanak ia osoki elizaren dokumentazioaz baliatzera bultzatu gaitu, eta honek lanari jite eklesiatiko handia kutsatu diolakoan gaude. Halabeharren baldintzak...

Badira hala ere, elizaren beso luzeak alde batera utzita azaldu beharreko datuak. Hauek "Idazkiak" deitu dugun azpiatalean aztertu ditugu. Han erakutsi dugun moduan, donostiar maitaleek beren artean bidaltzen zituzten gutunetan euskara agertzen da, nahiz eta ez dagoen batere garbi zergatik ez duten gutun osoa euskaraz idazten, irakurlea ulertzeko gai izanik. Ziurrenik, ohitura kontua besterik ez da izango: idazten zekiten pertsonak gaztelera idazten ikasi zuten, eta ez euskaraz. Honetaz gain, gaztelera bere arau ortografikoak zituen, eta euskaraz ez. Honek arazo handiak sortuko zizkion idazten ozta-ozta zekien jendeari, eta errazago gertatuko zitzaien idazterakoan gaztelera jotzea.

Honekin batera, donostiarren bertso-zaletasuna neurri handi batean forgatua gelditu dela uste dugu. "Versos de unos amantes" direlakoak ahoz aho zebiltzala esaten digute lekukoek, han eta hemen entzunak zirela. Bertso-kontuak aspaldikoak dira Donostian, eta beldurrik gabe esan dezakegu ohitura honetatik zuzenean edango zuela Bilintx ezagunak.

BUKATZEKO

Lanari amaiera emateko, eta sakonean aztertuko ez ditugun arren, XIX mende hasierako datu batzuk aipatu nahi genituzke.

Lehena beste euskal autore handi bati zor diogu, kasu honetan bizkaitarra: Añibarro. Añibarrok Zarauzko frantziskotarren komentuko "Libro becerro" delako idatzi zuen, eta besteren artean, hegoaldeko probientzietako herri euskaldunen zerrenda bat paratu zuen, Villasantek BAP aldizkarian argitaratu zuena (1956). Euskaltzainburu izan zenak, zerrenda XIX. mende hasierakoa dela diosku, nahiz eta datarik ez daraman. Hori bai, 1830. Urtea baino lehenago idatzia dela garbi dago, orduan hil baitzen Añibarro.

Zerrenda hau, hori besterik ez da, zerrenda bat alegia. Añibarrok ez du bestelako anotaziorik eskaintzen (euskalkiaz edo; ez dugu ahaztu behar zerrenda misiotan joaten zen jendeak bere sermoiak modu egokian presta zitzan paratua zela). Gipuzkoako herri euskaldunen artean Donostia eta Pasaia agertzen dira, Altza ez ordea. Honek ez du esan nahi bertan euskaraz mintzo ez zirenik; Añibarrok Altza Donostiaren jurisdikzio-pekkoa zelako ez zuela aipatu uste dugu.

Bestetik datu oso bitxi bat izango genuke, 1836koa. Loiolako koartelean soldaduei pasa zitzaien agindu bat da⁷². Karlistada garaian sartuta, koarteleko ardura ingelesen pean zegoen, eta honen agintarrietako batek, de Lacy Evans-ek, agindua euskaraz idazteko agidua eman zuen

Esanak esan, XVIII -XIX mende tarte horretan euskara Donostian bizi-bizirik zegoenik zalantzan jartzeko argudiorik ez dagoela uste dugu. Lanari ekin genionean ondorio honetara iritsiko ginelakoan geunden, eta hala izan da. Ibilitalako bidea ordea, ez da izan guk aurreikusi bezalakoa. Jakitun ginen honelako ikerketa batek bidea oztopoz betea duela, baina ez genuen uste, espero agian, oztopoen tamaina benetan den bezalakoa izango zenik. Neurri haundi batean bibliografian bildutako datuei zor zaie lan hau burutu ahal izana, ezinezkoa baitzitzaigun guri artikuluetan aipatzen diren Agiritegi guztietara joatea. Ziur gaude lanen bat aztertu gabe gelditu zaigula... gaitzerdi, euskarak Donostian bizi izan duen historia guk hemen marraztua baino aberatsagoa izan dela adieraziko luke horrek.

1. Eranskina

Año 1760. Doctrinas de los Jesuitas de los Domingos de Quaresma:

por quanto convendrá saber en lo sucesivo la novedad, que hizieron los P. Jesuitas de esta ciudad el año 1760 con las Doctrinas que predicaban en bascuence a la una de la tarde los Domingos de Quaresma, se pone aquí desde que se tiene noticia. Este año de 1760 viven personas de todos estados, que se acuerdan que los Padres jesuitas predicaban la Doctrina en bascuence en la Iglesia de su Colegio los Domingos de Quaresma a la una de la tarde; y según persuasión común de las gentes, negociaron con el Vicario de Santa María, que era Larriba Herrera, pasar dichas Doctrinas a su parroquia por no ser turbados en la siesta que los Padres duermen en aquella hora; y para los fines que ellos saben, quitaron al dicho Vicario un papel en que declara que los Padres no predicaban por obligación sino por su zelo y devoción. En virtud de esto, predicaron en Santa María varios años; y para esto parece que algunos Vicarios tenían la atención de pedir al P. Rector se ñalase Predicador.

Un año siendo Vicario D. Pedro Manuel de Echeverría, y Rector el P. Engrava, hombre grande, y por tanto amigo de tratar con grandes, fue el Vicario a pedir y traer la atención que su antecesor avía predicado; y respondió el Rector, que ya era tarde (eran los días de Carnes tolendas), y no sabía, si avía ninguno que las hiziese, porque era corto el tiempo para prepararse: a que respondió el Vicario, que no importaba nada que no hubiese tales sermones, así que podían omitir. Es de notar, que en aquel tiempo y muchos años predicaba el P. Arteache, y todos los años predicaba la Historia de la Samaritana, repitiendo con mucha frecuencia, Samaritana Andre Bendita, de manera que la gente, como si fuera un proverbio o adagio, decía a cada paso, Samaritana Andre Bendita. En vista de la respuesta del Vicario: Es vuestra merced mui vivo; y era así, que no muerto; se hallan ó la dificultad, porque no costaba al predicador, y prosiguieron como antes.

Quando demolieron la mitad de la parroquia de Santa María para su reedificación, pensaron para el sermón de la una a la da San Vicente; dieron su consentimiento el Vicario, que era D. Antonio de Iriarte, mui jesuitado, pero más apasionado de su parroquia y regalías; y aviendo obtenido, pretendieron los Padres Jesuitas otro papael igual al de Larribaherrera, pero se negó, diciendo que no le constaba si predicaban por obligación o devoción. Varios años predicaron en San Vicente, asta que entró de Vicario D. Joseph Antonio de Arrieta, en cuió primer año pasaron a su casa los P. Tomás Guridi, que hacía las Doctrinas, y Domingo Patricio de Meagher, hombre docto y santo, a pedirle púlpito para dichas Doctrinas (las predicadas en euskera): no encontraron en casa al Vicario, porque estaba de paseo con D. Francisco Ramery, después Vicario Foraneo. Y en su presencia dicho Padre Meagher dixo al Vicario, cómo y el fin que estuvieron en su casa. Predicaron sin novedad, y sin que dicho Vicario Arrieta ni su antecesor Yriarte, hubiesen pedido jamas las Doctrinas de la una: asta que, viendo los grandes desórdenes que pasaban, de replicar al predicador, hacerle burla mandándole callar y hacer otras indecencias que no se pueden decir, ni solo en un templo santo, pero ni en otro lugar profano, pasó el Vicario Arrieta al P. Rector, que era Caietano Domínguez, y le dixo que era intolerable lo que pasaba en aquel sermón por la hora y gente que concurría; y que en adelante no podría sufrir ni consentir semejantes desórdenes. A que respondió el P. Rector que era sabedor de lo que pasaba, y que se hubiera alegrado pensase algún medio para evitar los inconvenientes y desórdenes que pasaban. Díxole el Vicario, que no hallaba otro medio que el de predicar aquel sermón en Santa María después de vísperas, al mismo tiempo que en San Vicente se predicaban las Vespertinas de tabla. Pareció bien al P. Rector, y el año de 1758 se pasaron y predicaron en Santa María.

El año de 1759, siendo Vicario de Santa María D. Juan Joseph de Orella, predicaron sin novedad, y sin que hubiese pedido tales Sermones. Notó este Vicario con su zelo varias cosas dignas de notarse, como el de no explicarse en buen bascuence el predicador, por lo que movía más a risa que a lágrimas a los oientes su poco modo, etc. Representó todo al P. Provincial, quando estuvo de visita en esta ciudad; añadiendo la poca o ninguna Doctrina Christiana que se enseña a los niños en sus escuelas, etc., de que quedó el P. Provincial convencido, y prometió dar providencia para el remedio, Pero quando se esperaba éste, llegó el nuevo Rector, que era el P. Sierra. Este dio luego con las doctrinas, porque venía bien instruido del P. Provincial. Y el Vicario Orella le dixo las mismas cosas y inconvenientes como al P. Provincial.

El año 1769 antes de quaresma hecharon los Padres la voz, de que se alegraron los que no ignoraban lo que pasaba: y aunque el Vicario esperó con su discreción asta la hora cruda sin explicarse nada, viendo que el Jesuita no iba a predicar subió al púlpito y cumplió su ministerio, con tanto concurso y utilidad de los oientes, como se experimenta de su zelo pastoral siempre que lo executa. Participó lo que sucedía al Secretario del Señor Obispo D. Gaspar de Miranda y Argais; y sin duda informado el Señor Obispo de su secretario, embiole decir con D. Francisco Ramery, Juez Foráneo que por casualidad se halló en Pamplona, "Que se halegraba, diese así el pasto espiritual a sus feligreses y que la Iglesia y púlpito eran suios".

2. Eranskina

SnSn 1772

Mª Rosa de Lizardi, residente en Tolosa, contra Nicol ás Francisco de Amestoy, natural de SnSn, el cual otorgó un papel de esponsales a favor de la demandante, obligándose a casarse con ella después de 4 años; pero luego se niega a cumplir el compromiso. La sentencia lo condena a casarse con Mª Rosa, pero ella desiste de su derecho. Declaraciones, papel de esponsales y carta autógrafa (y copia) de Amestoy con algunas frases en vascuence. 68 fols. Almandoz C/2046-nº22

FOL 10: (alde batean) Copia de la carta

Nere maite te recuerdo la mui deseada carta con la que veo que gosas la cabal salud, la mia queda bueno à Dios gracias. Querida y mui amada Rosa por lo que me dises sobre los malos ratos q te à dado la criada de mi hermano soi notisioso antes de ahora pero si yo llego a cogerla bien me lo pagara que de esta no se me escapa que Dios le guarde de mis manos y nostante nere Maitea si tu quieres ya mandare que le den quatro bofetones buenos para q no sea tan atrevida ni debergonzada ene no le agas caso à ninguno dejales que ablen no te de cuidado por lo que tu me dices q ahora cres (sic) q mi madre me à dado malos ratos por ti es insierto que yo por ti no è pasado mal ninguno y asi oir y callar, tu anda bien no le des à ninguno q decir tu seas muger de bien mirar que yo estoy aquí los paseos nere maitea bien me acuerdo pero es de balde por que bien sabes que estamos legos si estuviera mas serca por el cuidado ya paseariamos y aun ysieramos nuestras meriendas y nere Bioza espenatu batere, lo que te partisipo es q aquí no ai mas nobedad, que la que tu sabes que ai buenas muchachas y quedan ardit batean aveala (?) Lecumberri queda en la costa bueno à Dios gracias juntamente con Bernardo los dos buenos le daras mis mres a tu compañera Miquela como tamvien à / FOL 10v Cathalin Antoni y a Maracho y à todas tus conocidas y à Manuel mil expresiones de mi parte no te pongo mas por no molestarte, à Dios nere maitea besteran pusca icusi (orig "ycusi") arte nibeti surea agur nere polita. Cadiz a veinte y cinco de Abril de mil setezos sesenta y seis. Siempre tuio hasta la muerte, Nicolas Franco de Amestoy"

SnSn 1778

Ana María de Yarza, natural de SnSn, contra Francisco Antonio de Maiz, natural de Villafranca y residente en aquella ciudad. Ambos se prometieron en matrimonio y para ratificar la promesa se intercambiaron regalos, fueron en peregrinación a Lezo y Maiz entregó a Ana unos versos amorosos en vascuence, diciendo que eran nuevos y que los había compuesto él mismo. Pero luego, a influjos de sus parientes se excusa de cumplir su palabra, por ser la demandante pobre aunque honrada. Maiz explica que los versos no los compuso él, sino un abogado de Tolosa. Sentencia absolutoria. Declaraciones, testigos, dos copias de los versos en vascuence (fol 108v-n hirugarren kopia bat dago) C/2072-n9 136 fols.

FOL 26: " (...) la declarante en demostracion y señal de la firmeza con que para dha efectucion delo tratado se mantenía, diò à la contraria un par de Escapularios, y los recevio que en el dia quince de Abril de dho ultimo año entregò la contraria à la declarante unas canciones que estaban colocadas mitad en el Idioma Castellano y mitad en el Bascongado asegurandola ser nuebass y haverlas sacado, y escrito el mesmo"

FOL (gaizki foliatua) 33: Versos de unos Amantes. (amaieran eman ditugu) FOL 32: "en el dia Quinde de Abril del dho año ultimo le entregó ala mia onas canciones ó versos en Castellano y Bascuence y leaseguro haberlas sacado y escrito el mismo espresandole ser nuebas canciones y el buen afecto u voluntad que le profesaba a mi parte y quese mantenía constante en efectuar el matrimonio como resulta de dho papel"

FOL 40: "al thenor del papel de versos que con dicha demanda tiene prtada mi parte si es suia escrita por su pu ño y letra"

FOL 50: "Item que con el motivo de haver visto la conria que mi pte leia las letras ó versos que refiere en su arto le pregunto de donde las habia adquirido, a que le respondió qe un muchacho de su tierra se las havia dado, y traído de la Ciud de fuenterravia donde estuvo en calidad de page con el theniente Rey, y que le aseguro las havia sacado un Abogado de Tolossa, y llevada de la curiosidad dha conria le pidio una copia"

FOL 50: "Item qe en prueba de lo relacionado hace que las referidas letras, han sido publicadas asi en la Ciudad / (FOL 50v) de Sn Sebastian y Tolosa como en diversos Pueblos, en los cuales se han cantado con toda publicidad"

FOL 50a: "Item qe quanto la conria asienta con referencia a las citadas letras para persuadir los contenciosos y supuestos Esponsales, es la prueba mas combinciente de la injusticia con que camina, respecto de que para qe dhas canciones influiesen alguna cosa el renglon ultimo de la tercera copla se halla mudado de su original lo que claramte se combence de la diversa

composicion que se advierte en el verso, y pie, como tamen de la copia qe parava en poder de mi pte qe en devida forma prto la que conforma en todo con el verso, y con cuantas letras han corrido en los Pueblos."

FOL 52: "Item que lo que alega la conria en su arto 9 tamen es yncierto, y la verdad es que la conria entrego a la mia el papel de Bersos que se refiere en my arto 5º en 15 de Abril, y es el mismo identico y original de propio puño y letra de la cona sin que mi parte haia mudado ni enmendado el renglon ultimo de la tercera copla, pues no save escribir, y / (FOL 52a) quien tiene pte que el renglon borrado así como demuestra decia: oraindic ezia y con esta misma espresion y no con la añadida: qe dice de letra distinta: zurequin nai det ezcondu estaban escritos dichos Bersos quando se entregaron a mi parte"

FOL 60: Versos de unos amantes (II)

FOL 62: "el dia quince de Abril del dho año ulto le entrego a la mia unas canciones, ó versos, en Castellano, y Bascuenze, y le asegurò haverlas sacado, y escrito el mismo, expresandole ser nuevas canciones"

FOL 76a (ikus FOL 50) "quanto entra de lo referido qualqa comprendera no ser ni poder ser esta producion de un hombre sin letras, como lo es mi parte"

FOL 85a: "Al nuebe, con vista de la Carta ó Cantares que le ha sido leyda y mostrada por mi el recepor infraesto dijo que en le tercer verso, aunque dize y acaba con la diction echea, en lugar de ella, siempre a hoydo Cantar la testº echia, cuyas palabras contempla que la Echea significa casa y Echia desengaño"

FOL 88a: "Añadiendo a esta pregunta que sin embargo de que se decia en la ciudad que dhos versos eran dirigidos auna Dama de ella, no era así, sino que se dirijian a dha parte conria pues eto le consta tamen por haver oydo ala enunciada Ana Maria"

FOL 91: "la misma tesº a solido cantar en la forma siguiente y es el tercer Berso de dhas Letras: Blanco de mi cariño afectos betea, siempre estoy pensando ceradela nerea, hermosa azuzena cerutic jachia, no puedo yo quedarme oriandic echia"

FOL 108: gutuntxo bat agertzen da, ez dirudi pleitu honetakoa denik: "Mui señor mio escribitu nion lengo correoan nola juañ san hamalau legua bidian antrabajacira (bas) beraq ere naiago deu eta neug ere ortrabajacia eta ala suplicacen diot, emeti q hamabost eguneco eracarrico det eta esbegui diligenciari q egin beste lecutara escribitu beguit beriala egui( ) diligenciari q edo cer eguingo dedan egongo nais orren respuestaren sain Verorren serbisari

Teresa Angela de Chacartegui

Motrico y Marzo de 1779

Señor Francisco de Ugartemendia"

Gutuntxo honen bestaldean "Modaco versoac" agertzen dira, hirugarren kopia.

1782

Mª Antonia de Chiprés, Natural de Rentería, contra Josef Jaquin de Garay, que lo es del lugar del Pasaje. Garay, que había estado en Venezuela, donde tuvo tratos esponsalicios con una mulata apellidada Colmenares, dio a la demandante fe y promesa de matrimonio, otorgando un papel de esponsales; pero luego se ha retraído de su cumplimiento. El demandado alega que dio el papel esponsalicio, agobiado por las importunidades de Manuela; dice que ésta ha tenido tratos con otros sujetos y que ella era de familia de cortadores. Una buena parte del proceso es sobre la pobreza de Manuela. En primera instancia se absuelve a Garay, pero es revocada en Calahorra. Contiene declaraciones, testigos, papel de esponsales, información y réplicas sobre pobreza de Manuela y copia notarial de 23 cartas de Garay, una a la mulata y 20 a Manuela Antonia (con algunos trozos en vascuence).

Moreno c/2545 n16

Foliazioa 149tik 180ra pasatzen da

FOL 183: Mutilaren gutuna, gazteleraz.

FOL 186: "El señor Lizdo Dn Vicente de Baigorri provisor y Vicario genereal interino deste obispado manda al repartidor denegocios de su tribunal cometa al comisario deel que tocara

la recepcion de las pruebas del pleito matrimonial que litiga Dn Josef Juaquin de Garay vecino del lugar del Pasage contra Manuela Antonia Chipres natural de Renteria: Pampa y noviembre diez y ocho demil setecientos ochenta y dos. Por el srio Moreno. Martin Josef de (?) Este negocio, que es de Pueblo Bascongado, cometo à Martin Joseph de Alduncin Recept designado pa los de ese idioma, respecto de tocarle por su truno. Pamplona, y Noviembre diez y ocho de mil setecientos ochenta y dos. Juan Francco Vidaurre / Repartr / Conste"

FOL 265a: "(...) las ocupaciones no me estorba para escribirte, ati, à Dios, Nere Maitea viozcoa vigar artean, Zure Maitea Naiz Ni"

FOL 269a (carta 11-2): "Mi amada Manuela Antonia Chipres: vigar artean nere vioza".

FOL 270 (carta 11-2): "à Dios nere maitea zurea naiz, ni luzes"

FOL 271a (carta 14-2): "le diras, a la Amada madre tuia, y mia, ez iruquezeco (sic) cuidadoric arena suja ("suia" izango da) hizangandola (sic) Josef Juaquin"

FOL 274 (carta 18-2): "aquí lo tengo conmigo pues se acuesta conmigo yanda siempre conmigo Nere biocea maitea ez penatu ezatut desamparatuco zurequin esconduco naiz es besterequin emanzaiozu lastanbat gure ama maiteari eta anayarebay eta zu nere bioza ordezu eta nere entrañac ere baita artuzazu zure deseoac aguinzen duen bezala: zure anay eta esposo yzango dan maitea naiz ni ni ni derizadana Josef Juaquin Garay ta Chipre Nere bioza Manuela Antonia Chipres ta Garay ogin (sic) zazu onen erespuesta eta biraldu Manuelarequi alargunaren esporlugesaren (sic) ychera eta oracea ere bay eta ylle molzoa ere bai an artuco ditut nic"

FOL 274a (carta 19-2): "a Dios nere maitea escutazen zaiturana nere biozean ezpadaquizu cein da beguira zaizu formari"

FOL 275 (carta 20-2): pero con todo te buelbo a decir para que sepas nere biozaren erdico pusca maite maitea estozudala ezer gordecen zure diligencia eguingodet oyarzundic etorcean ta eziruqui cuidadoric azo egundiguinan (sic) or zur bazuec yqusten ta pasatugiñan zure y ta nire ycheco entradatic eta ononz etorcean ycusizinduran zelaien beste lagun batequin ba ñan nola ninzan aytarecin argatic esninzan juan Maria Josepharen ychera: Zaude nere maytea Jangoicoac ateraco gaitu travaju onetatic zutani / (FOL 275a) etorrico da eguna zu ta ni egonta ibilli eguingo deguna mundu guziac ecuste gaituela eta ynon ezin ezer esangoduena Jangoicoari eta amasantisimari ta zure ta nere santuari eregutu zargun (sic) len baiten ecusteco egun ura ezen ondo deseacen det y ta ala zuqere combeni bazaigu gure animaren salbaciadorico ezen ala esperacen det yzango dala escuminac guziaz yta zuc ere bi izazu zure maite onegatic zure deseo amari aren nebrera: Ni naiz zu gatic ilcena (zalantzak) ta beti zure maitea desamparatuco ezaituena ni ni ni naiz Josef Juaquin de Garay nere bioza Manuela Antonia Chipres y Garay.

FOL 276 (carta 21-2): "a tu amada madre y mia le diras es afligizeco esterala uzico nere bioceco Manuela Antonia Maitea eta laster emango lastan bat (sic) eta arebari eta aytari orobat y tu recive..."

FOL 276a (carta 22-2): "y conesto a Dios querida estet toqui gehiago escribiceco gorainci carmeni eta zure echeco guziaz ta zurezat nai dezun gucia curcanaiz (sic) gehiago baniz ere ni Josef Juaquin Garay"

FOL 277 (carta 23-2 (azkena)): "a Dios nere maitea icusi artean zurea naiz beti ni"

SnSn 1778

C/2560 n6 (17 cartas copia en castellano)

FOL 33.: "Dice el bascuenze traducido al Castellano: Tus Esquelas _____ Querida demi Corazon. Sure esquelac ciertamente me deja confusso y atonito contanto embuste y mentira, y sobre todo, que memarcho mañana. Amiga no se adonde, yes una de las maiores grillas que puede aver _____ El Lunes a lama ñana, vine a Casa desde San Vicente, sin acavar de oir Misa, que no pude a Causa, de haverme insultado un dolor intolerable desde Pescuezo, hasta la Espalda, con que asi que llegué a Casa, me retire a la Cama, endonde he estado asta las diez horas de esta mañana, y por la mucha precision he salido de Casa a instancia de Cierta Cavallero desta Ciudad, en donde estoy y estare; Se mui vien que anda enredandonos la condenada de Ermosa (?), ò Berracho y asi como me traiga otra novela destas meenfadare de grado. Creame que no estoy para fiestas, que me he de acavar conpesadumbres.

FOL 33^a: Pienso que si: pasiencia, que me conformo. Agur Niña asta la vista tuió Pepe. Querida de todo mi Corazon. Anoche ube de retirarme de nuevo a Causa de haverme apuntado un recio Dolor de costado, pero sé que es de la toz, con que oy guardo Casa por

cuio motivo no puedo cumplir con mi palabra contraida ayer, y Si mañana no tengo peoria, espero Sacar esta falta, y dar un: ya Save Vmd, de quien es con Alma, y Cuerpo hasta morir: J.A.V.

Nere maite maite maite gustizco Dª Theresecho: Con razon seme queja Vmd deque no le profeso el amor, como Vmd amy, pues no puede menos de pensarlo asi, con las faltas de estos dias; pero aseguro a Vmd que en mi no Consiste, por que es imposible no ande el Maligno, desde aier queme despedi de su amable compañia de Vmd, hasta en la ora presente no he dejado la Pluma, sino enel rato del Sueño, por gramame (?) dar prisa. Asi para que Vmd heche

FOL 34: en olvido todo el mal pensamiento, y que yo la quiero como mi lastancho la prevengo, pues acada paso seme va ardiendo el Amor y asi si puedo no dejare de hacer una Entrada, ó Salida y con tanto a Dios nere Ederra, su fino amor que en el Alma le estima. J.A.V.

Dice el Bascuenze traducido al Castellano: Mi querida, querida, querida del todo Dª Theresita. Ala buelta en el primer renglon Mi abrazo. A Ultimo mi Ermosa _____ Nere entrañetaco amoriyo maitia. Pidiendo a Vmd perdon del pecado cometido ayer con mi falta, digo a Vmd, que esta Noche ire a esa para que vayamos a la Salva, pues hasta entonces no puedo, a Causa de hallarme sumamente ocupado, y para queso se halle Vmd con cuidado se lo prevengo. _____ Tengo un travajito bueno bueno, pues espero ganar unos quartitos, que todo es menester. Esta mañana he estado en Misa en San Vicente, pero no la he visto a Vmd, y siempre es de Vmd este ingrato, aunque con Corazon (con flechitas cruzadas) vien erido. J.A.V.

FOL 34a: Mi amor querido de mis entrañas, dice el Bascuenze traducido al Castellano _____ Mi Querida Dª Theresa Siento mucho, el que desde el Martes pasado no huviese hido a esa, la Causa por allarme ocupadisimo en el Consulado por la istoria dichosa de Campos tan ruidosa, pues me allo copiando para el Correo del Lunes un Protocolo de mas detres Manos de Papel, que entró a la mañana para las seis, hasta las nueve de la Noche, porlo que me es sencible no me vea en esa asta que salga de este ruidoso enredo, para quiatr estas telas de Arañas gastando buen umor con Vmd y olvidar mis penas y asi gueroarte, y no vea esto la Dª Jossepha, pues mas Contas, no quiero sepa, ni aun la Pared. De Vmd con bioch: Joseph _____ El bascuenze dice en Castellano: hasta despues: En la Cortesia dice: De Vmd con corazon _____

FOL 35: Mi Querida amada T. _____ Con verdad se dice que de idos y muertos no ay amigos: En efecto lo Confieso, pues es lo que a mi me sucede en el dia: Casi todos los dias deesta Semana, paso en Casa, a Causa de haverme atormentado la Sangre, con amenaza en la Garganta, y dolor intolerable, que hapoco mas pense irme deeste Barrio, y no se como hatenido Vmd sufrimiento de no enviar un recado simple a vista de mi ausencia tan dilatada: Ahora pues, qe yaselo noticio me despido asta mañana en donde le hara un mui obsequioso agur, y Saludo para despues tomar la Silla, y Sentarme a su lado, y renovar mis cuentecitos este que es mui suio T.A.V.

Querida Dª Theresa Buen provecho encomiendo. Ayer Tarde a lo que serian las quatro y media me fue a esa mi Casa, con animo de disfrutar de su amable Compañia, pero Sinembargo mi grande

FOL 35a: ansia me vi, con la Puerta en el Rostro. Sin duda por que hirian Vmdes a pasear ò a Casa de Arpide. Esta mañana no he podido, ni podré a la Tarde, por quanto bamos a Aya y asta mañana a Dios querida de todo mi corazon, el que Vmd save le quiere es este T.A.V.

El bascuenze reducido al Castellano dice: Mi querida querida _____ Querida Dª Theresa nere maite maitia: Ay no se como tengo la Pluma en la mano, con tantas penas, que tengo en el Corazon. Bien me Conformo con la Disposición Divina, pues nacimos para morir: El dia pasado recevi la Esquela de Vmd con los tres consavidos regalos, que los estimé en el Alma, pues sé mui vien la fina boluntad: Mañana ó pasado mañana puede me vea en esa mi Casa: Los oficios son mañana, supongo ser a (?) Vmd noticiosa para cuiu funcion será cosa mui regular se queden

FOL 36: haciendo Penitencia algunos Amigos portanto estimare a Vmd me envie una Docena de Cubiertos de plata, con sus cuchillos y un salero, y mostazera (?), una Docena de platos ó dos de platos finos de Talabera, dos para el Azado, y un Mantel grande, pues contodo cuidado serán restituidos, a Dios mi Corazon amado hasta la vista: Memorias a la Ermana y thias, yes de Vmd su fino amor Pepe _____ Querida Dª Theresa. Nere maite maitia: Salud en el Jangoico. Aier que esperaba ir a Consolarme con Vmd como mi amada Piedra preciosa de mis ojos, no pude a Causa de mis muchas ocupacion (sic), oy me a sucedido lo propio, pero mañana será otra cosa, Mañana a las siete tenemos una Misa ofrecida en Santa Theresa, porlo que le convidó a Vmd para q. asista a encomendarme a la Reina del Carmen: Agur nerea de quien es tu querido J.A.V.

FOL 36a: El Bascuenze reducido al Castellano dice: Mi querida querida. Salud en Dios al

Ultimo: agur mia _____ Querida de mis Entrañas Dª T. Toda esta Semana boy pasando en el Santo Encierro, demanera que no me desocupo sino en punto de las ocho, con que vengo a Casa. Oy save Vmd q. es savado dia de Salve, asi puede Vmd irse al choco consavido; a donde, alas Escaleras del Coro acudir y en acabando disfrutaremos la Compañia aun q. sea en poco tiempo: Estoy pidiendo a Dios no me de Vmd a Palos pero en este caso no tendra razon, de la q. se deve hacer Cargo, pues Consumido estoy estos dias, que ni la Comida me es util, ni de provecho de tanto remar y al Ultimo Save Dios como sere remunerado Nere abra es pensa nere ausencias nagoela sutas asturiq, are guichiyago, nere amoriyo irasaqui au dala beste / (FOL 37)rensat baisiq suresat, señenadan illarte: Joseph _____

Dice el bascuenze traducido al Castellano

Mi Niña no pienses que en mi ausencia estoy olvidado de ti, y menos que mi amor encendido ha de ser para otro (sic), sino para ti, que es hasta morir: Jph. Nere maite maitia Se acabo ya el plazo de mi estancia en Madrid, pues mas me ubiera balido quedarme en Casa, para el efecto, que ha surtido mi pretension, sin embargo de haver pateado bastante, en fin paciencia, y espero que quanto antes me saque Vmd desta tan grande Congoja con queme allo, y me Consolará Vmd pegante desa Vidriera y Pared de Sala, que deseo sino me hallo para darla un lastan alcavo de tantos siglos que creo han pasado y sus oraciones de Vmd no me han balido, sin duda no habran sido mui

FOL 37a: Cordiales, ó tal vez no Conbendria para mi Salban. Consiguiese el fin, que deseara, y contodo estimare a Vmd continue en adelante asta que nos beamos biyoq alcarrequin, de Vmd a sido siempre, es y sera hasta morir Joseph. Traducido el Bascuenze al Castellano dice: Mi querida querida : Al Ultimo los dos juntos ____ Nere Theresacho Bioztaren (sic) erdicoa. Save Dios, la manera en q. me hallo y a tanto tiempo sin disfrutar de su amable Compañia de Vmd en ese gran Salon, sindar a Vmd un par de lastanes y bueno, que estoy perdido de haver visto tantos trabajos en el Camino, y a la buelta habremos de ir a esa alcova del transito, y espero no ladren los Perros porque me conocen. No puedo sufrir en esta Tierra tan desconocida de jentes y tan mala es, que solamte de Sombra

FOL 38: espanta; acuerdese Vmd en sus Novenarios en encomendarme para que Salga con todo lucimiento pues provecho es para ambos: las Naranjitas de Vmd, y Santa Rosa me ha hecho grandisimo favor, y para que Vmd vea, que no le tengo olvidado como lo temia Vmd, que viniendo aqui me olvidaria envio a Vmd ese illito que he Sacado a la Cartera, que la eficacia de Vmd se sirvio darme en Señal de mi memoria, y a Dios nere abra suria beti: Pepe de G _____

El bascuenze dice: Mi Theresita del medio del corazon: Las palabras de la Conon Mi Niña Siempre tuió Joseph de G _____ Mi querida perseguidisima: No creeria Vmd lo ocupado que con mil Demonios me allo esta Semana, que lo siento entrañablemte el no poder disfrutar de su amable Compañia de Vmd, pero por eso no dejo a Vmd de mi memoria, ni lo hare mientras

FOL 38a: viva. Mañana Domingo, intento dar con mi empeño de la Comida, portanto, he de merecer a Vmd me haga diliga de aprontar seis Cubiertos, el Cucharon para Sopa y una docena de platos finos, que todo le entregará con cuidado. Que sera regular me desocupe pa la Noche y asi no perdere ocasion sin dar una visita aun q. sea de Medico, y entretanto a Dios nere aurra, de quien es con Alma y Cuerpo, Calzones y Camisa: Joseph de Goñy _____

La Expresion Bascongada en Castellano dice: Mi Niña _____ Mi Dulce amada T. Ayer tarde estube en el Pasage desde donde vine mui sofocado al instante que entre en la Ciudad, me fui a San Vicente, en donde observe estava la Espancho, y Peti Macla (?), y echa la estacion sali luego, por q. tenia que estar con Michelena con cuio encargo

FOL 39: fui al Pasage: oy estoy travajando para el mismo para la junta pues aun ni Misa he oido y abre de hir al de once y media desde donde pasaré a esa, y en demostracion de mi buen afecto remito a Vmd ese crabel y a Dios eguzqui neria de quien es con este (: P.V. _____

Las Ultimas Expresiones Bascongadas dicen traducidas al Castellano: Mi Sol El Bascuenze traducido al Castellano dice ____ Theresita mi querida abracito: Querida Theresacho Nere lastancho maitia, Save Dios, como me hallo estos tres dias tan ocupado, haciendo el Registro de esta Numeria, conotro Compañero, por que me piden de Madrid, para lo Consavido, que desde aier mañana estoy sin salir de Casa, qual el motivo q. no no (sic) he podido hir su ecustera nere abra, pero mañana puede Vmd esperarme, y entretanto, es de Vmd con (su queridito Josecho de Theresa.

FOL 39a: Nere gustisco beguietaco Arguinpa (?). Aier la Juaquina me entrego la esquila de Vmd en cuia respuesta dice, que es imposible no sea el hijo de la desdicha, pues en este mundo para mi ni (sic) hay sino angustias congojas penalidades disgustos, y en fin, mi total mortificado, pero no me glorio que guisa Manuelcho lo tendrá dispuesto asi cumplase su Divina boluntad. Amen. Aora me allo mui Consoladisimo de que con mi Pata tuerta seré mas dichoso en lo temporal por que por lo regular es dichoso todo Tullido, manco y Baldado así ea

Hija animate se olvidaron mas penas pues asi me persuado: Nerea Maria Theresacho nere Soragarria ondo desio det su eayteco (?) baña naizates (?) paciencia bia (sic) asquo det egun abetan vara (?) gaur da amaicarren eguna nagoela esin eguituric (?) oñetatiq aun quedifisa cura ei ñ ondo lenbisico irtera eguingo det suri lastam vat y ematera an artean iruquiesasu pasiencia. Siento mucho el que se haia alarmado (?) Vmd conmigo metiendosela el plato

FOL 40: por el pie Amiga andar vien quesino despues suele aver las resultas como ami me a sucedido asi lo espero q. ara Vmd contanto agur prenda de mis ojos, aun q. a Vmd no le parezca a pesar del Mundo astaq. Nos beamos junto a esa Vidriera que save es mui suio con (vien erido: J.V. Hagame Vmd el gusto de reclutar algunos Limones pa refrescar este estomago quemado.

Las Expresiones Bascongadas traducidas al Castellano dicen toda la luz de mis ojos el Capitulo de la buelta: Mi Maria Theresita mi encanto vien deseo verte pero quiera que no ai de tener paciencia en estos dias pues oy es el onceno dia que estoy sin poderte ber por estos pies aun que ba mui vien la cura la prima Salida a ti are para darte un abrazo en el interin tendras paciencia. Yo soy Theresa, y Theresa de quien cosa es mui cierta y notoria q. es de Pepe asta morir = el Cielo permitalo sea asi amen rogar a Dios por ello, y q. permanezca el fino amor de Pepe no pensado por Theresa dimanado de su total desconfianza; ó balgame

FOL 40a: Dios saver q. esta Theresa no es otra que Goñi mi unico Consuelo, y mi bien: Quando los amores seven unidos no ay aplauso: (firma, beste batena)

FOL 52: (foliazioa ez dago ondo: 54tik 87ra pasatzen da zuzenean) "El Ile Sor Lndo Dn Ramon Fermin Perez de Elizalde oficial Pnpal de este Obispado manda al Repor de Negocios de mi Jral nombre Comisario qye entienda en la Recepcion de las Pruebas del Pleito Matrimonial que litigan Da Maria Theresa de Goñi Cona Jph Anto Ureta Vzoz de San Sevastian: Pamplona dos de Junio de mil Setzos ochenta y seis Mig Moreno

Este negocio que es de Pueblo Bascongado cometo a Pedro Phelipe de San Julian Receptor designado para los dese idioma, y lo nombro para la recepcion de sus pruebas de fuera desta Ciudad, respecto de tocarle por su turno. Pamplona tres de Junio de mil setecientos ochenta y seis Juan Francisco Vidaurre Notao y Reparor

FOL 129: (neskare gutuna, gazteleraz, agurra salbu): "y con esto agur" (3 bider)

FOL 158: mutilaren gutun batzuk, dirua eskatuz, gazteleraz.

FOL 206a: "Al Articulo decimo quinto y ultimo dijo con vista y presencia de las diez y siete Esquelas q refiere el articulado de cuia exivicion y opr lectura da cada una de ellas con la devida separacion y distincion doy fee yo el dho presente Essno que todas las precitadas exividas diez y siete esquelas, sus enigmas, signos y pinturas de corazones transpasados con flechas que comprenden algunas de ellas; son escrituras a la enunciada Maria Theresa de Goñi, parte contraria de propio puño y letra del declarante (a excepcion de lo escrito al dorso o espaldas de la ultima del folio ochenta y seis) y por tales las reconoce sin la menor duda, cuias clausulas según la costumbre del Pais, no es cierto qe expliquen ni declaren Exponsales algunos, pues consisten en un mutuo consentimiento, promision y repromision reciproca de futuro matrimonio con palabras es / (FOL 207) presas especiales, concluyentes y claras, y nada de esto se encuentra en ellas: y en obedecimto de lo q se le manda por el auto q incluye dho Despacho, hace la distincion y claridad de los enigmas y signos que dhas diez y siete esquelas comprenden descifrando su propia y verdadera inteligencia y significazion en la forma siguiente a saber

Esquela 1ª. fol 56. Que el Bascuence de su primer renglon sigifica: tus esquelas, cuia traduccion del folio 55 se halla bie aunque no es letra del declarante sino según le parece de dn Jph Ygo de Arpide, y no recuerda cual fuese la Condenada de Hermosa ò Ederracho, qe refiere su ultimo renglon ni tampoco los seis puntillos y el fin deellos q se hallan en el penultimo renglon que precede ala firma, la qual dha Esquela es escrita por el declarante mas hace quatro años (...)

Esquela 3ª. fol 58. Que el Bascuence de la introduccion de la dha Esquela traducido al Castellano quiere decir en sentido y concepto del declarante: mio, o mio querer, querer, querer / (FOL 207a) todo, dªa Theresa, siendo asi que en la limitada comprension demi el essno significa lo mismo que esta traducido al folio 59: que ala bta de la dha Esquela en el primer renglon significa el termino Bascongado: mi abrazo, y al ultimo mi hermosa (...)

Esquela 4ª fol 60. Que las expresiones vascongadas de la introduccion de esta esquela traducidas al castellano, significan: mi amor querido de mis entrañas como se dice al fol 61 (...)

Esquela 5ª fol 62. Que el Bascuence del primer renglon / (FOL 208) de la Buelta quiere decir en Castellano: hasta despues, y en la Cortesia de la firma de Vm con corazon, asi como esta traducido al fol 63 (...)

Esquela 8ª fol 67. Que las palabras Bascongadas del Primer renglon de la Esquela o Papel fol 67 traducidas al Castellano significan: Mi querida, querida, la qual / (FOL 208a)

Esquela 9ª fol 69. Que el Bascuence q comprende en su introduccion traducido dice: mi querida, querida salud en Dios, y al ultimo agur mia (...)

Esquela 10 fol 70. Que las expresiones Bascongadas q comprende, traducidas al Castellano quieren decir: Mi Niña, no pienses, q en mi ausencia estoy olvidado de ti, y menos qe mi amor encendido ha de ser para otro sino para ti, que es / (FOL 209) hasta morir

Esquela 11 fol 72. Que traducido el Bascuence q contiene al Castellano dice como al folio sigte 73: Mi querida querida y al ultimo los dos juntos (...) / (FOL 210)

Esquela 12ª fol 74. Que el Bascuence que comprende en su introduccion dice: Mi Theresita del medio del Corazon, y las palabras dela conclusion folio 76. Mi Niña siempre tuió (...)

FOL 220: "su difunto Padre dn Fernando Goñi (hijo: Antonio Goñi) q tubo el mismo empleo de Corredor e interprete Jurado del mismo Comercio, ala traduccion de diferentes papeles y documentos de la Lengua extranjerá ala Castellana".

FOL 257a: "recuerdo que es quanto puede declarar bajo el dho Juramento, y habiendo se le leido esta declaracion en su lengua bulgar bascongada, en ella se ratifico"

Versos de unos amantes

0. Principia dizagun
Modaco versoac
Declaratu diczagun
Gure afectoac
Deseo onarequin
Ceratenac aurquitzen
Jarri zaitetzte bada
Guztiok aditzen

1. Donde vas alma mia
Orren serioa
No puede ser mas fina
Nere desioa
Con solo a ti verte
Naiz chit consolatzten
Viendo que justamente
Nazula amazen

2. Consuelo de mis penas

Ceradezu beti
Asi como del Cielo
Eguzqui eder ori
Baxa(s mu)chas veces
Cerutic (lu)rrera
Hermosa lo tiene
Arrosac orria

3. Blanco de mi cari ño
Afectos betea
Siempre estoy pensando
Ceradela nerea
Hermosa azuzena
Cerutic xachia
No puedo yo quedarme
Zurecquin nait ezcondu
(oraindicán echia)

6. triste estoy mi querida

ez daquit cer eguin
por que te has olvidado
maitea nerequin
con falta de tu carta
nago erdi illic
estoy mui pensativo
ceradean biziric

7. sacame de esta pena
esan eguidazu
este corazon mio
saldua daucatzu
por que como tu saves
nescacha soroetan
no se puede oy en dia
fiatu ezertan

8. Al despedirme Niña
Ceutzazun aguindu
Que me escribirias
Ez dezu cumplitu
O no me quieres nada
Edo gaxo zera
Pues no llevas querida
Ni consolatzera

9. Saves que afligida
Aurquitzen naizela
Por que no me escrives
Aserratu cera
Señal es evidente
Ezdezula uzteric
Pues no llevas querida
Enamoraturic

4. Rayo de las estrellas
gaveco arguia
savido es de dia
ceradela eguzquia
la que alegras triste
libre penetatic
dexas los coracones
contentuz beteric

5. La mas bella Pelina
marta finarena
suspira mi corazon
zure mi ñarena
muchas veces se finge
gezurra eguia
quien dira que no tienes
ederra beguia

10. Te quiero en el alma
Sinistu aguizu
Cuerpo, almay vida
Zurezat naucazu
Escrivire quanto antes
Zure maiteari
No quiero dar la muerte
Zure biotzari

Bibliografia

AGUIRRE GANDARIAS, 1992, "La oficialidad del euskera en procesos postmedievales (con documentos inéditos)", ASJU XXVI-1, 259-279.

----, 1994, "La reconstrucción donostiarra tras el incendio de 1489 (y II)", Boletín de estudios históricos sobre San Sebastián (28), 11-70

ALTUNA (paratzailea), 1982, Mendibururen idazlan argitaragabeak (II. alea), Bilbo: Euskaltzaindia eta Ediciones Mensajero.

ASKOREN ARTEAN, 1960, Geografía histórica de la lengua vasca (siglos XVI al XIX), Donostia: Ed. Auñamendi.

BANÚS Y AGUIRRE, 1991, "Gascones en el costalde de Guipuzcoa", Boletín de estudios históricos sobre San Sebastián (25), 561-584.

CALVO, 1983, Crecimiento y estructura urbana de San Sebastián, Donostia: Dr. Camino Institutua.

CIERBIDE, 1990, "Plurilingüismo histórico en Euskal Herria", FLV (56), 149-163.

CIRAUQUI, 1951, "La lengua gascona en San Sebastián", BAP (Año VII- Cuaderno 1º), 100-101.

ELEJALDE, 1990, Parroquia Altza San Martzial (VI Centenario 1390-1990), Donostia: Dr. Camino Institutua.

GAVEL, 1918, "Note sur d'anciennes colonies gasconnes en paus basque", RIEV (IX-X-XI), 75-78.

GOÑI GAZTAMBIDE, 1972, "Doctrina en vascuence en San Sebastián", Boletín de estudios históricos sobre San Sebastián (6) 225-226 (paginazioa ez da zuzena: artikuluan 225 agertu beharrean 15 agertzen da)

----, 1989, Historia de los Obispos de Pamplona (s. XVIII) (VII. Tomoa), Iruñea: EUNSA eta Principe de Viana.

ITURRIOZ, 1952, Pasajes: Resumen histórico, Sociedad Pesquerías y Secaderos de Bacalao de España (PYSBE).

IRIGARAY, 1931, "Materiales para la historia del vascuence en Navarra", RIEV (XIV)

IRIGARAY, 1955, "XVIIgarren mendeko iru eskutitz", Egan (1-2), 10-12

----, 1979, "Observaciones al artículo "tres cartas vascas de 1622", FLV (33), 549-550

JIMENO JURÍO, 1997, Navarra: historia del euskera, Tafalla: Txalaparta.

----, 1998, "Iglesias y euskera en Donostia (siglo XVI)", Vasconia 25, 217-242

----, 1999, Navarra, Gipuzkoa y el Euskera. Siglo XVIII, Iruñea: Pamiela.

KARDABERAZ, 1761, Eusqueraren berri onac, Iruñea: Antonio Castilla (guk argitalpen honetatik atera ditugu datuak: Leon de Lopetegui (aurkezlea), 1973, Obras completas de Agustín de Kardaberaz, Euskal lan guztiak (I alea), Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca. Edizio hau facsimile-a da)

LARRAMENDI, 1882, Corografía o descripción general de la Muy Noble y Muy Leal Provincia de Guipuzcoa, Fita (guk Tellechea Idigorasek argitaratu edizioaz baliatu gara: TELLECHEA IDIGORAS (ed), 1969, Corografía o descripción general de la Muy Noble y Muy Leal Provincia de Guipuzcoa, Donostia: Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones).

MÚGICA, 1908, "El vascuence en los archivos municipales de Guipuzcoa", RIEV (II), 725-733

MUNIBE, 1907, "El borracho burlado", RIEV (I), 383-408.

MURUGARREN, 1993, "Autos sacramentales en San Sebastián", Boletín de estudios históricos sobre San Sebastián (27), 713-720.

ROQUERO, 1997, La vida cotidiana en Altza en los siglos XVII y XVIII (Artiga bilduma 2), Donostia: Alzako Historia Mintegia eta Donostia Kultura

SAGARNA, 1984, "Euskara XVIII. mendean", Hizkuntza eta literatura 3, 19-63

SATRUSTEGI, 1977a, "Promesa matrimonial del año 1547 en euskera de Uterga", FLV (25), 109-114 ---, 1977b, "Anotaciones al proceso matrimonial vasco de Esparza de Galar", FLV (26), 259-269 ---, 1979a, "Tres cartas vascas del año 1622", FLV (31), 59-70 ---, 1979b, "Documentos vascos del año 1664 en un proceso matrimonial de Oyarzun", FLV (33), 529-548

----, 1983, "Epistolario vasco", ASJU (XVII), 3-39

----, 1991, "El euskera en Tierra Estella. Evolución histórica", Euskera XXXVI, 93-124 ----, 1992, "Cuatro promesas matrimoniales inéditas, en euskera del s. XVI", FLV (59), 55-69.

----, 1995, "Texto bilingüe de una canción amorosa guipuzcoana del siglo XVIII", FLV (68), 37-49

TELLECHEA IDIGORAS, 1967, "Miguel de Oquendo, Caballero de Santiago (1584)" Boletín de estudios históricos sobre San Sebastián (1), 33-77

----, 1971, "La infancia del P. Agustín de Cardaveraz, S.J., en San Sebastián", Boletín de estudios históricos sobre San Sebastián (5), 287-295.

----, 1972a, La reforma tridentina en San Sebastián. El libro de "Mandatos de Visita" de la Parroquia de San Vicente (1540-1670), Donostia: Dr. Camino Institutua.

----, 1972b, "El jesuita donostiarra Domingo Patricio de Meagher", Boletín de estudios históricos sobre San Sebastián (6), 227-238.

----, 1997, Una historia turbulenta. La fundación de la Compañía de Jesús en San Sebastián (1619-1627), Donostia: Dr. Camino Institutua.

TREBIÑO, 2000, "Administrazioak historian euskaraz ere hitz egin du", Argia (2000/III/19), 21-23 or.

URKIZU, 1982, "Eguerritaco cantac 1789 urtean ezan (sic) ziranac Donostiyaco erriyan", Oh, Euzkadi (13. alea).

LEKUONA, 1956, "Gabon-kantak" Egan, 9-44

VERGARA, 1995, "La jerarquía eclesiástica y su doctrina pedagógica en la Edad Moderna", Martínez (dir), Historia de la acción educadora de la Iglesia en España (Vol. I), Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 499-527.

ZABALA, 1964, Jose Vicente de Echegaray, Festara (bere bertso guzien bilduma), Auspoa liburutegia (35-36), Donostia.